

ՓՈՔՐ ՍՈՒՐԵՏ

ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԽՄԲԵՎՈՒԹՅԱՆ

1. Առիթ ունեցանք խօսելու Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան հայերէն թարգմանութեան մասին, որ կատարուած էր Փիլոն Տիրակացւոյ ձեռքով 696/97ին: Յիշեցինք նաև Ս. Սեղբեստրոսի Վարքը, թարգմանուած յոյն բնագրէ 678ին արաս Գրիգոր Զորավորեցւոյ կողմէ, որ թարգմանն էր Ներսէս Վրաց իշխանին, Կամսարականներու փեսային: Այս վարքը Փիլոն Տիրակացւոյ յանձնարարութեամբ օրինակած էր Թովմաս զպիր, Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան կից¹:

Կ'երեւայ թէ այս երկմասնեայ պատմագրքէն օրինակ մը հանուած էր Ներսէս Կամսարական ապիհիւպատ պատրիկի համար: Որովհետեւ երկու մասերու ալ թարգմանութիւնը յոյն բնագրէ կատարուած էր տառացի, ուստի եւ զժողովրդական հայերէնով մը, տհաճութիւն պատճառած է անոր ընթերցումը Կամսարական իշխանին, որչափ ալ բովանդակութիւնը հետաքրքրական գտած: Այս պատճառաւ ալ փափագ յայտնած է իշխանը, ունենալ անոնց Համառօտութիւնը զիւրահասականալի հայերէնով: Թէ որո՞ն յանձնարարուած էր ի զլուխ հանել այս գործը, յանուանէ ծանօթ չէ. բայց հասած է այն մեղի բաղմամբիւ ձեռագիրներով:

Անշուշտ համառօտողն այդ երկմասնեայ պատմագիրքը ծայրաքաղած պիտի ըլլար այն կարգով, ինչպէս ձեռագիրը կը ներկայացնէր, այսինքն նախ Սոկրատի Եկեղ. Պատմութիւնն եւ ապա Սեղբեստրոսի Վարքը: Այսպէս չենք գտներ, սակայն, կարգը ծանօթ ձեռագիրներու մէջ, ուր նախ, ինչպէս ժամանակագրութիւնը կը պահանջէր, զետեղուած է Սեղբեստրոսի Վարքը եւ ապա Սոկրատի Պատմութիւնը: Բայց այս կարգը չէր կրնար նախնականն եղած ըլլալ, ինչպէս կը մասնէ ընդհանուր խորագիրը, որ միայն նախնական օրինակին կը պատշաճէր: Այդ խորագիրն է.

«Պատմութիւն Սոկրատայ. ըստ Հոովմայեցւոց նահանգին եպիսկոպոսաց եւ թագաւորաց եւ որք ի նոյն յարմարին սրբոց եւ անսրբոց գործք եւ բանք. զորոց պատմութիւնս բացայայտէ (համառօտաբար): Յանաջարանութիւն Սոկրատայ պատմագրիս»:

¹ Հանդ. Ամս., 1947, էջ 432—440:

Այս «Յանաջարանութիւնը» նկատի ունի Սոկրատի հայոց բաժնին առաջին գլուխը, որ կը սկսի այսպէս. «Եւսերի Պամփիլեայ ի Ժ. գիրսն եղեալ զԵկեղեցւոյ Պատմութիւնն՝ լռեաց ի ժամանակս Կոստանդիանոսի Մեծի եւ որ առ Դիոկղետիանոսիւ եղեալ հալածանք քրիստոնէից...» (տպ. էջ 1). մինչ ձեռագիրներն Յանաջարանիս շարունակութիւնն ունին. «Սկիզբն ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Պատմութեանս ասացուք, որ կոչեցաւ յաթոռ հայրապետութեան Պետրոսի եւ Պաւղոսի մեծ քաղաքին Հոովմայ...» (այսպէս Վիեննայի Թ. 623, թղ. 4ա): Զեռագիրներէն ոմանք կը կարգան. «Սկիզբն ի սրբոյն Սեղբեստրոսի պատմութեանս արասցուք (այսպէս տպ. էջ 692). ուրիշներ՝ փոխանակ «պատմութեանս» կը կարգան «պատմութեան» եւ «պատմութեանէս» (Վիեննայի Թ. 455): Նախնականն էր հաւանօրէն Սկիզբն սրբոյն Սեղբեստրոսի Պատմութեան. որ իբրեւ սկզբնաւորութիւն Բ. Մասին, Սեղբեստրոսի Վարքին, պիտի պատշաճէր առանց որ եւ է երկրայութեան տեղի տալու, սկզբնագիր օրինակին, ուր Վարքը կը յաջորդէր Սոկրատի Պատմութեան: Այս մասը իբրեւ ինքնակայ Վարքագրութիւն մը, կ'աւարտի. «Եւ թագաւորն Կոստանդիանոս ուրախութեամբ ուրախ լինէր, որ յամենայնի յազթող երեւեցաւ սուրբ հայրապետն Սեղբեստրոս. եւ ամենեցուն քարոզէր հեռաւորաց եւ մերձաւորաց՝ զեղեարսն եւ բարեկարգութեամբ եւ հաստատուն հաւատովք պաշտէր զԱստուած զՀայր ամենակալ եւ զՈրդի նորա Միածին եւ զՀոգին սուրբ, որում փառք յաւիտեանս», որ ամբողջութեամբ Համառօտողին, աւելի ճիշդ անոր խմբագրին յաւելուածն է նախորդ տողերուն հետ մէկ տեղ: Զկայ որ եւ է աւարտական յիշատակարան:

Բայց կայ Սոկրատի Համառօտութեան վերջը «Յիշատակարան շարագրողի Սոկրատայ» իբրեւ ձՀԱ. (այլք ձՀԲ) հատած կամ գլուխ, սկզբնաւորութեամբս. «Արդ զհրաման քո, քահանայդ Աստուծոյ, կատարեցի որպէս եւ վարկանիլ խորհրդիս. վաստակեցայ ի Պատմութեանս, զոր ի Կոստանդիանոս ի ժամանակացն սկիզբն ունելով նշանապատմութեանս շարագրեցի: Բայց մի ոք մեզ մեղադիր լիցի... իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանաւորելոցն գիտել» (էջ 687/8): «Յիշատակարանս» հանուած հոս զետեղուած է Սոկրատի Զ. գրոց «Յանաջարանէն» (տպ.

էջ 486—487), ի հարկէ համառօտութեամբ: Իսկ շարունակութիւնն առնուած է է. գրոց վերջարանութեանէն՝ «Բայց մեր աստանօր ուրեք զՊատմութիւնս դադարեցուցեալ» (էջ 688):

Կը յաջորդէ անմիջապէս Համառօտողին վերջարան ուղերձը, «Ով տէր Ներսէս Կամսարական...» զոր ամբողջութեամբ կը ներկայացնեմ համեմատութեամբ ինձ մատչելի ձեռագիրներու եւ տպագիրներու:

ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԱՄԱՆԸ

Ով տէր Ներսէս Կամսարական ապիհիւպատ պատրիկ, որ եկեղեցեաց ես շինող, միշտ զխաղաղութիւն կալցիս ի Քրիստոսէ, որ տուողն է խաղաղութեան հանապաղ. զնախանձն կալցիս զբարեպաշտ թագաւորացն հաստատել ի քում անձինդ, զբարեպաշտութեան ջանս: Մի եւ մի իւրեք տալ պատճառս եւ կորնչիցիս ի ճանապարհացն արդարութեան, եւ մի յընդդիմակցացն, որ ի վայր բերիցի, քարչեալ եւ խոտորեալ լիցիս. այլ զվերինն խորհելով փախիցես ի զբաղմանց եւ երթիցես զհետ արդարութեան, զհաւատոց, զսիրոյ, բունն հարկանելով զկենացն յաւիտենականացն, որպէս բարեպաշտադոյն թագաւորն Թէոդոս: Եւ զամենայն զոր ինչ եւ արասցես՝ յաջողեսցի քեզ: Եւ պատերազմն վանի աղօթիւք, զոր լուար ի Պատմութեանէս, զոր եւ տեսաք: Զի եւ խաղաղութիւնն Քրիստոսի բնակեցցի ի քեզ առատապէս, եւ յեկեղեցիս քո եւ յաշխարհի: Զի որոց ցանկացար Պատմութեանս թարգմանել, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց զնացես շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեսոն մերոց եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. ընդ որում Հօր ամենակալի եւ Հոգւոյն սրբոյ փառք, իշխանու-

- Համեմատութեան առած եմ՝ W Վիեննայի Թ. 623: N Վիեննայի Թ. 455: Z Զարբանայեան, Մատենադարան, էջ 696: S Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ: SՊ Փոքր Սոկրատի Դ օրինակը: 1 SW Ներսէս: W պահպան N ապիհիւպատ: — 3 Z կալցիս SՊ առցես: — 5 NWZ գնախանձ: SՊZ առցես: W բոտ բ.: — 6 W բոտ բ.: — 7 S զբարեպաշտութեան: — 9 NWS ընդդիմակցացն: — 10 բերիցէ: Z չունի լիցիս: — 11 S զվերին: խորհելով SՊ փոխելով: — 12 Z զբաղմանցն: — 13 Z եւ զսիրոյ: — 14 NWS կենացն SՊ զկենացո: — 16 N որ: Z չունի եւ: — 17 Z պատերազմ: W կ'ուղղէ վանիցես: — 18 Z չունի զոր եւ տեսաք: — 19 Z խաղաղութիւն S զխաղաղութիւն: NZ բնակեցէ: — 20 գիլ Z գորոց: — 23 SՊZ երթիցես, Z կը վերջանայ այստեղ:

թիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Զեռագիրք: Էջմիածին Թ. 1482 (1661, Կար. 1619), թղ. 517բ—549ա (1678էն²: 1518 (1671 Կար. 1630), 267ա (1594)³: Երուսաղէմ Թ. 960 (1602էն). 999 (ԺԷ.) 1117 (1693)⁴: Վիեննա Թ. 623, 3ա—98ա (1732): Պետերբուրգ, Կ. Եղեանցի օրինակը յամէ 1668⁵. ասկէ արտագրուած է Նորայր Բիւզանդացւոյ ձեռագիրը, եւ այս վերջինէս Վիեննայի Թ. 455 (1893էն, հմմտ. Տաշեան, Յուլ. 925—927): Վենետիկ Թ. 781 (1624էն): 738 (1678էն), 767 (1732էն) եւ 693 (ԺԳ. դարէ)⁶: Երեւան, Պետ. Թանգ. 830, 462ա (1719):

Հրատարակութիւն: Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն, թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի եւ Պատմութիւն վարուց Ս. Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հոովմայ, թարգմանեալ Աբասուն Գրիգորի Զորավորեցւոյ: Աշխատասիրութեամբ Մեհրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան. Վաղարշապատ 1897, 80, էջ ձԱ + 834 (Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ):

Սոկրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական եւ Վարք Ս. Սեղբեստրոսի [Փոքր Սոկրատ], Վաղարշապատ 1897, 80, էջ ԻԱ + 220. Փոքր Սոկրատ էջ 1—174. Վարք Սեղբեստրոսի էջ 175—207:

Հ. Բ. Սարգիսեան, Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան եւ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց. Վենետիկ 1893, 80 մեծ, էջք ԼԹ + 78:

2. Զեռագիրներու մէջ այս Ա. (Վարք) եւ Բ. (Սոկրատ) մասերը բաժնուած են ձՀԲ կամ ձՀԱ. գլուխներու, յատուկ խորագիրներով: Գլխակարգութեան թուերու այս տարբերութիւնը յտաճացած է անկէ, որ խումբ մը ձեռագիրներ Ա. գլուխ կը ներկայացնեն «Յանաջարանութիւնն Սոկրատայ պատմագրիս», եւ Բ. գլուխ «Սեղբեստրոսի սրբոց յառաջանալ ի կարգս սարկաւազութեան, քահանայութեան եւ քահանայապետութեան»:

² Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, էջ ԻԹ եւ Ազաթանգեղոս քննակ: հրատ. էջ ԺԵ:
³ Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, էջ ԻԶ—ԻԸ: Նպնը (էջ Լ—ԼԲ) կը յիշէ նոյն Մատենադարանէն նաև Թ. 76 (1769էն), 187: 620 (1646էն) ձեռագիրները:
⁴ Հմմտ. անդ, էջ ԼԳ:
⁵ Այս ձեռագրի մասին հմմտ. Մտեփ. Աստիսիկ, Պետերբուրգ 1885, էջ ԼԵ—ԼԶ. եւ Ազաթանգեղոս, էջ ԻԵ—ԻԶ:
⁶ Հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Տեսութիւն... էջ 1—2, ծան. եւ Տէր-Մովսէսեան, անդ, էջ ԼԳ—ԼԴ:

(այսպէս Վիեննայի Թ. 623): Մինչ ուրիշ խումբ մը ինքնակաց կը թողու «Յառաջաբանութիւնն» եւ իբրեւ Ա. գլուխ կը հաշուէ յաջորդ հատուածը, որ էր Բ. գլուխ (այսպէս Տէր-Մովսէսեանի բնագիր օրինակը): Կան ձեռագիրներ՝ ալ, որոնք չունին ոչ գլխոյ բաժանում եւ ոչ ալ խորագիրներ (այսպէս Կ. Եղեանի եւ անկէ ծագած Նորայրի եւ Վիեննայի Թ. 455 ձեռագիրները): Զ. Բ. Սարգիսեանի համաձայն Վենետիկի Մխիթ. Սոկրատի Դ. օրինակը (Թ. 693), որ կը համարուի ԺԳ—ԺԴ դարէն, ուստի հնագոյնը ծանօթ ձեռագիրներու մէջ, Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան ձեռք (եւ Վիեննայի օրինակին ձեռք) գլուխը կը կրէ ձեռք համարութիւնը: Այս բաժանմամբ Ա.—ԺԳ գլուխները կ'ընդգրկեն Սեղբեստրոսի Վարքն եւ ԺԵ—ձեռք գլուխները՝ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան Ա.—է գրքերու համառոտութիւնը: Մետրոպ. Վ. Տէր-Մովսէսեան Մեծ եւ Փոքր Սոկրատներու հրատարակութեան մէջ պահած է այս գլխակարգութիւնները ըստ էջմ. 1482 ձեռագրին՝ Ա.—ԺԳ եւ ԺԴ—ձեռք գլուխներով եւ խորագիրներով. իսկ Փոքր Սոկրատի առանձին հրատարակութեան մէջ կը տեսնուին միայն Ա. Բաժնին Ա.—ԺԳ. գլխահամարները, իսկ Բ. Բաժնին մէջ մուծած է Սոկրատի Ա.—է գրքերու գլխակարգութիւնը:

3. Ա. Մատը, այն է Սեղբեստրոսի վարքը կանխած էր հրատարակել Զ. Բ. Սարգիսեանի հանդերձ Ընդարձակ Վարքի յոյն բնագրով:

Թէպէտ հայ գրականութեան մէջ Ը. դարէն ի վեր գոյութիւն ունէին Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան եւ Սեղբեստրոսի Վարքին հայերէն թարգմանութիւնք եւ անոնց Համառոտութիւնք, կոչուած ընդհանուր անունով «Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ», բայց հազուադէպ անդամներ խօսք եղած էր անոնց մասին հրատարակաւ: 1893ին, երբ A. Carrière մատնանիչ ըրաւ, թէ Մ. Խորենացի էր գործածած աղբիւրներու թուին մէջ ունեցած է նաեւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնն եւ Սեղբեստրոսի Վարքը, փութացին հայ բանասէրներն ուշադիր ընել Փրանսացի գիտնականը, թէ իրօք գոյութիւն ունին այդ աղբիւրները հայերէն թարգմանութեամբ: Ի սկզբան այն էր ընդհանուր համոզումն, թէ այդ թարգմանութիւնը պար-

7 Արքահամ Մամիկոնեան, էջ 16:

հուած էր մեղի Փոքր Սոկրատի մէջ: Բիշ յետոյ Փ. Տէր-Մովսէսեան երեւան հանեց էջմիածնի ձեռագրի մը մէջ Մեծ Սոկրատն ալ, որուն հրատարակութիւնը ըլլա տեսաւ 1897ին: Այնուհետեւ Սոկրատ-Սեղբեստրոսի հարցը մնաց սերտիւ կապուած Մ. Խորենացոյ Պատմութեան գրութեան ժամանակի եւ աղբիւրաց ուսումնասիրութեան հետ:

Կը յիշեմ այստեղ կարեւոր քննութիւնները, որոնց առիթ պիտի ունենանք յետոյ անդրադառնալու:

Auguste Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, études critiques, Նորագոյն աղբիւրք Մովսիսի Խորենացոյ (Թարգմանութեամբ Զ. Յ. Տաշեանի). Փրանսերէն եւ հայերէն ըստ տեսած նախ Հանդէս Ամսուրեայ 6 (1892) 250—253, 373—377, 7 (1893) 116—120, 134—140. ապա առանձին հատորով, Vienne 1893, 80 էջը VIII + 56 եւ Վիեննա 1893, 80, էջը 51 (Աղգ. Մատ. Ը):

Ս. Վ. Պարոնեան, Մովսէս Խորենացոյ նոր աղբիւր գիտն էր Պրոֆ. Ա. Կարելէրէ. Հանդ. Ամս. 6 (1892) 343—346:

Ստեփան Մալխասեան, Մովսէս Խորենացոյ նոր աղբիւրը. Մուրն 1892, էջ 1852—1863:

Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Իմ կարծիք զիրկին հայ թարգմանութեանց Եկեղեցական Պատմութեան Սոկրատոյ Սըրլատիկոսի եւ զնոցին թարգմանչաց. Հանդ. Ամս. 7 (1893) 273—278:

Փարսազան (= Մետրոպ) Տէր Մովսիսեան, Մ. Խորենացոյ մէջ նոր աղբիւրը. Արարատ 26 (1893) 65—76:

Г. Халатьянцъ, Начало критическаго изученія Истории Арменіи Моисея Хоренскаго: Журноль Министерства на роднаго просвѣщенія 295 (1894) 377—402.

Զ. Բ. Սարգիսեան, Սոկրատոյ հին թարգմանութեան հրատարակութիւնն եւ Մ. Խորենացի. Բազմավէպ 1897, էջ 565—575: Ստեփան Մալխասեան (գրախօսական Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան առթիւ) Մշակ 1897, Թ. 113:

Գր. Խալաթեան, Մովսէս Խորենացոյ նորագոյն աղբիւրների մասին. քննադատական ուսումնասիրութիւնք. Հանդ. Ամս. 11 (1897) 289—293, 337—43, 353—59 (նաեւ առանձին՝ Վիեննա 1898, 80 էջ է+56. Աղգ. Մատ. Իէ):

Գ. Տէր-Մկրտչեան, Խորենացոյ ժամանակը որոշելու նոր փորձ: Արարատ 30 (1897) 422—424:

Մետրոպ. Վ. (Տէր Մովսէսեան), Սոկրատ պատմագիր եւ Մ. Խորենացի, Արարատ 31 (1898) 165—173 (առանձին՝ Վարչապատ 1898, 80, էջ 29):

Նորայր Բիւզանդացի, Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ. Մ. Խորենացի (եւ Սոկրատ). Մշակ 1898, Թ. 192, 93, 95, 203, 206, 217, 237, 1899, Թ. 16, 17:

Զ. Բ. Սարգիսեան, Արքահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս եւ իւր առ Վաչագան գրած թուղթն. Վենետիկ 1899, 80 էջ 17 + 29:

Ֆ. Կ. Կոնիքեր, Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան աղբիւրաց խնդիրը. Հանդ. Ամս. 16 (1902) 129—132, 193—198, 236—240:

Гр. Халатянцъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго. Москва, 1903, 80 էջը XVI + 400 + 143:

Ն. Ադոնց, Փոքր Սոկրատի հեղինակը. Սիոն 10 (1936) 300—304:

4. «Ներսէս Կամսարական ապիհիւպատ պատրիկ», որ ցանկացած է «Պատմութեանն թարգմանել», կ'անուանուի «Եկեղեցեաց շինող»: Այս ընծայականը կը գտնուի միայն Փոքր Սոկրատի մէջ, ուստի եւ հարկ է «պատմութեանն թարգմանել» բառերը հասկընալ ի մասին Համառոտութեան եւ ոչ Եկեղեցական Պատմութեան թարգմանութեան, որ, ինչպէս տեսանք, կատարուած էր ի ձեռն փրկու Տիրակացոյ «յօտարութեան» եւ 696/7ին: Եւ արդէն ակնարկութիւնն Թէոդոս թագաւորի մասին, որով Թէոդոս Բ. իմացուած է, մատնանիչ կ'ընէ Փոքր Սոկրատի ձեռք (ձեռք) հատուածը, որ մասնաւոր կերպով ընդարձակ բռնուած է, Իշխանին վարուց հայելի մ'ընծայելու համար:

Ներսէս Կամսարականի ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը երեւան հանելու համար կուտան պիտի ծառայէ մեզի 697 իբրեւ terminus post quam: Ճիշդ այս շրջանին համարուած էր Ներսէս Կամսարական մը, որուն համար կը գրէ Ստեփանոս Ասողիկ. «Եւ Ներսէս Կամսարական Եկաց իշխան Հայոց ամս Գ (կարգա՛ Գ): Ի սորա աւուրս պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս փիլիսոփայական արուեստիւ, որ զԸնթերցուածոց Մեկնութիւնն զարդարեաց

ի խնդրոյ Ներսէսի Կամսարականին⁸: Եւ զինի նորա ի ձեռք (691) թուականին Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան Հայոց իշխան եղեւ ամս Ի» (Աս. 101): Ստեփանոս առաջին մասին մէջ իրեն աղբիւր ունեցած է հաւանորէն այն «Նկարագիրն կարգաց», որմէ թարգմանուած է ապա յունարէն Diegesis⁹, ուր ճշգրիտ կ'ըսուի. «Աշոտ Բագրատունի, ամս Գ (686—688), Ներսէս Կամսարական, ամս Գ (689—691), Սմբատ Բագրատունի» (692): Իսկ երկրորդ մասին համար աչքի առաջ ունեցած է Գրիգորիս Արշարունեոյ Ընթերցուածոց Մեկնութիւնը: Այս գրութիւնը հասած է մեղի. բայց մեր ձեռքը հասած օրինակներու մէջ Արշարունեաց Գորեպիսկոպոսը իր Մեկնեանն կ'անուանէ «Ո՛վ Կամսարականը Վահան պատրիկ»: Այս Կամսարականին կը հանդիպինք նաեւ Կամսարականեւրու եպիսկոպոսաց Յանկին մէջ, ուր կ'ըսուի, թէ 706ին «Լուր եհաս աւետեաց, թէ Շուշան Կամսարական դուստր Վահանայ պատրիկ զխոստովանող (ական) անուն ժառանգեաց՝ վասն Գրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի Խառան Միջագետաց¹⁰»: Զ. Մ. Չամչեան զՆերսէս համարած է որդի Վահանի¹¹: Աս այս չկայ որ եւ է վկայութիւն նախնեաց քով: Զ. Ղ. Ալիշան¹² կը գրէ, թէ «Իշխ ռմն պատմիչ (թէ եւ ոչ յանուանէ), թէ յամի 705 գՏիրակայ տէրն տարաւ յԱսորիս, թերեւս նոյն ինքն Վահան Կամսարականն էր, հանդերձ խոստովանող դուստրն Շուշանաւ»: Ո՛վ է այդ «ռմն պատմիչ», ինձ անձանօթ է. ուստի Զ. Ալիշանի մեկնութիւնն, թէ այդ «աչքն Շիրակայ» Վահան եղած ըլլայ, անընդունելի. աւելի հաւանական պիտի ըլլար Ներսէս Կամսարականը նկատի առնել, որուն կեանքի վերջին տարիներու պատմութիւնը մեղի անձանօթ կը մնայ:

Թալինի Եկեղեցոյ արձանագրութեան մէջ Ներսէս Կամսարականի կինը կը կոչուի Շուշան: Սա էր առանց տարակուսի «տիկինն Շուշան», որ 703/4ին ձեռքը, Վարդա-

⁸ Հմմտ. նաեւ Մխիթար Այրիվանեցի յամն 690. «Տէր Գրիգորէս, Արշարունեաց եպիսկոպոս, արար զԸնթերցուածոց Մեկնիչն ի խնդրոյ Ներսէսի Կամսարականի» (էջ 66 հրտ. Պատկ.):
⁹ Migne, Patrologia Graeca, t. 132, col. 1237—1258: Հմմտ. Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղազրոյթիւնը, Վիեննա 1913, էջ 10—13:
¹⁰ Զ. Մ. Կոզեան, Եպիսկոպոսը Արշարունեաց եւ Տան Կամսարականացն, Հանդ. Ամս. 38 (1924), 22—31, յատկապէս էջ 26:
¹¹ Պատմ. Հայոց, Բ, 375:
¹² Շիրակ, էջ 5:

նակերտի կուռէն ետքը, արարական զորքին մնացորդը, որոնք «մերկը եւ բոկը եւ հեռեակը եւ վերաւորը էին», առեալ պատեր զվէրս եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանդերձիւք. տայր եւ զբաստս յերոց երամակաց եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի Արդլ-Մելիք, վասն որոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ եւ մեծամեծ պատիւս առաքէր նմա¹³»։ Թէ ի՞նչ եղաւ Կամսարականներու բախար 706ին, Մահմեա ոստիկանի օրով, պատմութիւնը չէ յիշած. բայց Աեռնդի նկարագրութենէն կը տեսնուի, որ ոստիկանի գաղանութենէն ոչ մէկ նախարարական տուն խնայուցաւ¹⁴։ Ներսէս Կամսարականի մահը հարկ է որ 706էն ետքը համարինք։

Այս ներսէսին է «առանց ո եւ է կասկածի թալինի փոքր եկեղեցին Ս. Աստուածածինը»¹⁵, շինուած իբր 690ին։ Արձանագրութիւնն է հետեւեալը¹⁶։

ԵՍ ՆԵՐՍԵՆ ԱՊՈՂԻՊՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԾԻՐԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱՐԱԿԱՅ ՏԵՐ ԾԻՆԵՅԻ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԻ Ի ԲԱՐԵՆԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԻՆՁ ԵՒ ԾՈՒԾԱՆԱՅ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ՀՐԱՀԱՏԱՅ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ։

Ինքը կը համարուի նաեւ թալինի մեծ եկեղեցւոյն շինողը, թէեւ որ եւ է արձանագրութիւն կը պահի (Կոզեան, էջ 53)։

Նկատի առնելով, որ Սոկրատի թարգմանութիւնը կատարուած է 697/8ին ի ձեռն Փիլոն Տիրակացւոյ եւ Սեղբեստրոսի վարքը 678ին ի ձեռն արքա Գրիգոր Զորոփորեցւոյ, որ թարգմանն էր Ներսէս վրաց իշխանի, Կամսարականներու փեսային, եւ Համառոտութիւնը գլուխ ելած է խնդրանքով «Ներսէս Կամսարականի, ապիհիւպատ պատրիկի» եւ «Եկեղեցեաց շինողի», դժուարին պիտի չըլլայ այս անձնաւորութեանց ներքին կապն եւ արտաքին ազերոն ժամանակագրական մէկ անձուկ շրջանի մէջ ենթադրելու։ Եթէ Ներսէս Կամսարական «եկեղեցեաց շինող» կը յորջորջուի, ապա նոյն է նա թալինի փոքր եկեղեցւոյ շինող Ներսէսի հետ, որ նոյնպէս «ապիհիւպատ պատրիկ» կը կոչուի։ Այս արձանագրութիւնը իբր 690էն կը համարուի։

¹³ Ղեւոնդ, էջ 25—26: Մարկուարտ, անդ, էջ 20, ծան. 1. Եւ Ալիշան, Շիրակ, էջ 174:
¹⁴ Ղեւոնդ, էջ 33—35:
¹⁵ Զ. Ս. Կոզեան, Կամսարականները «Տեղաբերակայ եւ Արշարունեաց». պատմական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա 1926, էջ 106. Ներսէս Կամսարականի մասին էջ 146—160:
¹⁶ Անդ, էջ 153:

րուի։ Ոչ արձանագրութեան եւ ոչ ալ այս Ընծայականին մէջ Ներսէս «Հայոց իշխան» տիտղոսն ունի. ուստի կամ 689էն յառաջ եւ կամ 691էն ետքը պէտք է ենթադրուին անոնք։ Եւ որովհետեւ Սոկրատի թարգմանութեան տարին 697 է, հարկ է այս թուականէն ետքը տեղի ունեցած ըլլան անոնք։

Կը յիշուի Ներսէս նաեւ Մ. Որբենացւոյ Աշխարհացոյցին մէջ¹⁷. Հոս խօսքը Ափրիկէի կղզիներու վրայ դառնալով, կ'ըսուի. «Եւ Տրոպոլիք¹⁸, որ է «երեք քաղաք», Գիովբի, Կալանիա, Եւսի¹⁹. Թէպէտ եւ երեք այլ շինեցին՝ Տիսորա, Իդիսիա, Պոնդրիկա²⁰, որոց իշխանացաւ իմաստունն Ներսէս Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ եւ Աշորունեաց տէրն²¹»։

Այս «իմաստունն» Ներսէս ե՞րբ «իշխանացաւ» այդ կղզիներուն. յայտնի չէ, բայց կը տեսնուի, թէ զրոյրը, հաւանօրէն Անանիա Շիրակացի, ժամանակակից մ'էր Շիրակայ եւ Արշարունեաց տիրոջ։ Առանց տարակուսի իր մասին է նոյն Անանիայի թուարանական Հարցմանց Ի. խնդիրը. «Ներսէսի Կամսարականի Շիրակայ եւ Արշարունեաց տեառն բուն կանգնէր առ ստորոտով լերինն, որում Արտին կոչեն եւ ի գիշերի միոջ մտին երամակը ցուց բազումք... ընթացեալ պատմեցին նմա ի գեաւղն թալին. եւ նորա իւրովի եկեալ հանդերձ եղբայրաւքն եւ աղատաւքն եւ մտեալ կոտորեցին զերէսն»։ Յաջորդ ԻԱ. խնդրոյն մէջ ալ կ'ըսուի. «Ներսէս Կամսարական որդի Արշաւրի, անուանակից եւ նախնի այսմ Ներսէսի²²»։

Կամսարական իշխանը կ'արձանագրէր. «Ես Ներսէս Ապոհիւպատ պատրիկ, Շիրակայ եւ Արշարունեաց տէր շինեցի զեկեղեցիս յանուն սրբոյ Աստուածածինին»։ Սոկրատի համառոտողը կը հաստատէր արձանագրու-

¹⁷ Հրո. Զ. Ա. Սուրբեանի, էջ 18 եւ թարգմ. 24:
¹⁸ Τριπολις.
¹⁹ Sabrata, Oeca, Leptis Magna.
²⁰ Αἰδοῦσα, Πορτία νησος.
²¹ Զ. Ա. Սուրբեանի գաղղիկէն թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ (էջ 24, ծան. 2) յառաջ կը բերէ Muralt, Essai de chronographie byzantine զրբէն (էջ 339) տեղիք մը, որուն համաձայն Լեւոն Բահանայայեան 26 աւգոստոս 812 թուակիր նամակով մը կը հաղորդէ, թէ Միքայէլ Ա. կայսր պատրիկ մ'եւ երկու սպաթար ուղարկած է Մալբոտանացիներու դէմ, որոնք սպառնալից են Lampadousia, Pontia եւ Isola Major կղզիները։ Այս տեղ որչափ ալ խօսքը Ներսէս Կամսարականի մասին չէր կրնար եղած ըլլալ, բայց եւ այնպէս կը տեսնուի, որ Բելգադական արքունիքը իր հսկողութեան տակ ունեցած է նոյն իսկ թ. դարուն սոց կղզիները։
²² Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վարչապատ 1896, էջ 25:

թեանս տողերը երբ նոյն Ներսէս «ապիհիւպատ պատրիկն» «եկեղեցեաց շինող» կ'անուանէր։ Յոքնակի ձեւը ցոյց կու տայ թէ Կամսարական իշխանը բացի թալինի Ս. Աստուածածնէն չինած է ուրիշ եկեղեցի, թերեւս եկեղեցիներ ալ։ Անոնցմէ մին կը համարուէր թալինի մեծ, ուստի Մայր կամ Կաթողիկէ եկեղեցին։ Ինձ կը թուի թէ Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը այս երկու եկեղեցիները կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ թալին նստող Արշարունեաց Տեառն հասցէին տողերս իր Ընթերցուածոց Մեկնութեան մէջ. «... հայել քեզ ի վանդակապատ պատուհանէդ (պալատանդ) ընդ արեւելս ի Սուրբ Աստուածածինդ՝ տեսանելով զԱրեւգահնդ արդարութեան ի զիրկս կուսական Մայրութեան...» Եւ զարձեալ «... եւ զաղօթիցդ ի Սուրբ Աստուածածինդ առնել բաղկատարած զԽաչն օրինակ բերելով... իսկ երկայնածիք ճանապարհիդ որ ի Սուրբ Կաթողիկէ՝ զբուն իսկ երկնից խորանին ճշտութեան զոր Տէրն կանգնեաց»։ Իսկ իշխանին նկարագիրը կը մատնանչէ կոչելով զանիկա «իշխան վերնագոյն», Տանուէր («զայս տրտնջեցի քեզ իբրեւ բարբարոյ Տանուտեառն լսողի զկարիս եւ զիտողի, որ փորձը ես յամենայն կարիս ներդրեան՝ համբերութեամբ յուսոյ, որովք եւ զայլոց ճանաչես»)։ «վստահանալով ի քո վսեմախոհ գիտութիւնդ՝ տալով պատճառ իմաստնոյդ, զի իմաստնագոյն եւս լինիցիս»։ կը նկատէ զինքը տէր «իմաստասէր խորհրդոց», «լի իմաստութեամբ», «ճանեայ եւ յայնժամ զբո իմաստից խորութիւն», «ո՛վ անձն(դ) մեծախորհուրդ եւ զարմանալից հանճարով. քանզի զքեզ զիտեմ լուծ իմաստութեան՝ կշռել իւրաքանչիւրոց զարժանն ըստ իմաստի եւ ժամանակի»։ Այս խօսքերը կ'արդարացնեն Ներսէսի «իմաստուն» յորջորջումը։

Իշխանը ալեւորած է արդէն, նուիրուած հայեցողական կեանքի, նոյն իսկ զգեցած միանձնականի պարեգոտ։ Կը գրէ. «Ոչ տեսաք զարդարեալ զՏէր(դ) ի հանդերձս փափկութեան, ըստ թագաւորաց, այլ այր ալեւոր իբրեւ հինաւորց եւ լի իմաստութեամբ ի հանդերձս սոց սեւութեան... պատուես արս երկնաբաղաբացիս խրատուս քեզ ունելով եւ ճանապարհորդս Վերինն Երուսաղէմի»։ «Այսպէս թողեալ քո զերկրաւոր թագաւորիս զընդարձակ ճանապարհն երկնաւորին նեղ ճանապարհաւ յերկրի զինուորիս՝ թեւս ա-

ղանոյ ստացեալ զազարես յանապատիգ. դու զնա օթեվան ունելով, յորում նստիս լոկի միայնացեալ ի բազմաբազ կենցաղաւարութենէս»։ զգեցած է «զգեստ այժեայ»։ «ուստի շահեալ զքեզ տեսանելով յայսոսիկ վարժողացն զքեզ ասն... Ահաւստիկ... մեք եւ ալեւորս մեք, զոր ետուր Աստուած» (Թ. 9, թղ. 41ա—42բ Անտոնեանց ձեռագրաց ի Զմմատ)։

Այս նոր կենցաղաւարութիւնն Արշարունեաց Տեառն բերած պիտի ըլլայ իրեն հետ անուան ալ փոփոխութիւն. նա կոչուած է Եղբայր «Վահան-պատրիկ», թերեւս համանուն նահատակ Կամսարականի մը յիշատակին՝ նմանութեամբ Վարդ-պատրիկի։ Ստեփանոս Ասողիկի ծանօթ եղած ըլլալով է այս անուանափոխութիւնը, որ հակառակ Ընթերցուածոց Մեկնութեան բնագրի «Վահան պատրիկի» շեշտած է, թէ Գրիգորիս «ի խնդրոյ Ներսէս Կամսարականի» ձեռնարկած է այս Մեկնութեան։

5. Ուշադրութեան արժանի է Ներսէսի «իմաստուն» որակումը. իբրեւ այդպիսի հետաքրքրուած է նա նաեւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեամբ եւ Ընթերցուածոց Մեկնութեամբ։ Ինչպէս այս Մեկնութեան համար գիտած էր նա Արշարունեաց Գրիգորիս քորեպիսկոպոսին, որուն հետ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր, կը համարիմ, թէ նաեւ Եկեղեցական Պատմութեան համառոտութեան համար նկատի առած ըլլայ նա Շիրակացի-Արշարունի զբաղէտ մը։ Եւ ո՞վ աւելի ընդունակ էր այս գործին քան ինքն թարգմանիչ Փիլոն Տիրակացի։

Վերագոյն²³, երբ կը խօսէի Մեծ Սոկրատի թարգմանութեան վրայ, յառաջ բերած էի էջմ. Թ. 2152էն վանական վարդապետի Հարցում-Պատասխաններէն հատուածս. «Հարցումն. Ո՞վ է Փոքր Սոկրատն։ Պատասխանի. Փիլոն ասն Տիրակացին ի Շիրակ գեղջէ. վասն այն Շիրակացի են յասել, ի Մեծ Սոկրատէն համառուս եւ պարզ ի վեր է քաղել. եւ այն որ յեսայր Փիլոն են ասել. այլ նա է արարեալ»։ Պատասխանս իր մէջ շատ տարտամ էի գտած. յայտնապէս խանգարուած է եւ կարօտ է ընտրելագոյն օրինակի մը, աղաւաղութիւնն վերականգնելու համար։ Իմաստ մը դուրս կորզելու համար կ'առաջարկեմ բանասիրա-

²³ Հանդ. Ամս., 1947, էջ 446:

կան սրբազրուելիքնս. «Փիլոն ասին Տիրա-
կացին ի Տիրակ զեղջէ՝²⁴. — վասն այնորիկ
Տիրակացի են ասել — ի Մեծ Սոկրատէն հա-
մառաւ եւ պարզ ի վեր է քաղել եւ այնոր
համար Փոքր են ասել. այլ նա է արարեալ»:
Եթէ արդար է մեր այս սրբազրուելիքը,
պիտի հետեւցնենք, թէ վանական վարդա-
պետ յաւանդութենէ լսած զրի առած է տո-
ղերս:

Յամենայն դէպս Սոկրատի Եկեղեցական
Պատմութեան եւ Սեղբետրոսի վարքի հա-
մառուութիւնը կատարուած է ընդ մէջ 697—
700 տարիներու:

Համառոտողը չէ ունեցած իր առաջ յու-
նարէն սկզբնաղբերները. հետեւած է հայերէն
թարգմանութիւններու. շատ տեղեր պահ-
պանած է սկզբնաղբին արտայայտութիւն-
ները, երբեմն նաեւ նորակերտ, դժուարի-
մանալի բառեր: Չանց ըրած է մասնական
հարցեր. հերձուածողներու վարդապետու-
թիւններն եւ անոնց շուրջ յուզուած վէճերը
ամփոփած է հակիրճ տողերու մէջ. Սոկրատի
ընդարձակ գործին նիհար կմախքն միայն
տուած է. Եկեղեցական պատմութեան եւ
գործող դէմքերու այն նկարագրական դժերն
միայն բեմադրած է, որոնք իմաստուն իշ-
խանին հետաքրքրութիւնը կարող էին չա-
փով մը դոճացնել:

Համառոտողը ջանացած է դիւրիմանալի
ընծայել իր ձեռնարկը. կերտելով է պարզ,
բայց վայելուչ լեզու յանկուցիչ ոճով: Կը
նկատուին տեղ տեղ շեղումներ բնագրէն
մասնաւորապէս այնպիսի հարցերու մէջ,
որոնք նիւթ էին ժամանակակից վիճմանց,
այսպէս Քառասնորդաց պահոց հարցը, ուր
Սոկրատի անուան տակ Համառոտողը ջա-
տագով հանդիսացած է անընդհատ խստա-
պահութեան: Իրմէ է ըստ մեծի մասին թէ ո-
գոս Բ. ի նկարագրին ստուերագծումը, ուր
նպատակ հետապնդած է իշխանին պատկե-
րել տեսակ մը հայելի վարուց, որուն նմա-
նութեամբ պիտի ըլլար ան հաճելի Աստուծոյ
եւ սիրելի ժողովուրդին: Այս կէտին վրայ
առանձին չեղտով իշխանին ուշադրութիւնը
հրաւիրած է նաեւ Ընծայականին մէջ:

²⁴ Տիրակ զիւղ պլուստ անծանօթ է, կ'ենթա-
դրուի ի Տիրակ: Աղեքսանդրացոյի շրջանին մէջ կը
մեղուի Տիրակի գիւղ. զառ որով ասի զոյ եւ վանա-
տեղի». Արիան, Տիրակ, էջ 156: Անուն թիւրքերէն
Տիրակ որուն յատկացած է, թէ կ'ենթադրէ Տիրակ
անունը:

6. Այս Համառոտութիւնը, որ նախնա-
բար Ներսէս Կամարականի անձնական պի-
տոյքի համար յօրինուած էր, յետոյ ծա-
ռայած է հայ Կղերանոցներու մէջ իրրեւ ձեռ-
նարկ մը Եկեղեցական պատմութեան: Մեծ
Սոկրատը շատ քիչերուն մատչելի էր: Բայց
նաեւ այս Փոքրը նկատուեցաւ շատ համա-
ռոտ: Պէտք զգացուեցաւ չափով մը ընդար-
ձակել: Գեղեցիկ զաղափար: Դժբախտարար
այս գործը յանձնուած է ոչ լաւ պատրաս-
տուած անձի մը, որուն անունը թէ եւ անծա-
նօթ կը մնայ մեզ, բայց ըլլալու է ան առ ա-
նագան Ժ. դարու անձնաւորութիւն մը:

Խմբադիրը մուծած է անչափ յաւելուած-
ներ անձեռն գտնուած Վկայաբանութիւն-
ներէ, Ս. Հարց վարդապետութենէ, տոճմիկ
դրականութենէ եւ անվաւերական գրուած ք-
ներէ փոխառութեամբ: Ներմուծած է պատ-
շաճ եւ անպատշաճ կոչումներ Աստուածա-
շունչէն: Տեղ տեղ կը տեսնուին նաեւ ժա-
մանակակից վիճական խնդրոց շուրջ ակնար-
կութիւններ: Ան «աղանղների եւ հերձուա-
ծողների դէմ դիմուած, Քաղկեդոնականու-
թիւնը եւ Լեւոնի տոմարը ատող նեղսիրտ
կրօնական է» (Մ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկ-
րատ, էջ 22):

Երկար եւ յոգնեցուցիչ աշխատանք պիտի
պահանջէ մեզմէ մի առ մի համարել այս
յաւելուածոց տեղիքներն եւ մատնանշել ա-
նոնց աղբիւրները: Անհրաժեշտ է սակայն
ձեռնամուկ ըլլալ այս աշխատանքի: Առանց
այս մանրախոյզ քննութեան կարելի չէ ըստ
արժանւոյն դնահատել Փոքր Սոկրատն եւ
դայն իրրեւ պատմական աղբիւր հիմ առնել
եւ յեցած անոր վրայ պատմական եւ մատե-
նագրական հարցերու շուրջ դատաստան
կտրել:

Դժբախտարար մեր նախնիք չեն անդրա-
դարձած այս կէտին եւ բարի հաւատքով ինչ
որ հոս յանուն Սոկրատի ամփոփուած գտած
են, ընդունած են իրրեւ Սոկրատի հաւատ-
տուներ եւ յեցած անոնց վրայ ընդգիմա-
մարտած են Յունաց հետ, անոնց իսկ «Պատ-
մադրէն» անոնց դէմ վկայութիւններ ցուցա-
դրելով: Նաեւ նոր բանասէրները լուծելու
համար հանդոցներ, յատկապէս Մ. Խորե-
նացոյ Պատմագրքին հայոց հարցերու մէջ,
զուր տեղ ընդգիմարանած են իրարու հետ,
առանց որոշիչ եզրակացութեան մը յանգիլ
կարենալու: Եւ ի՞նչպէս հնարաւոր էր այս,
եթէ Փոքր Սոկրատ հրատարակ հանուած է:

դարու առաջին տասնեակին՝ բովանդակէր
իր մէջ յաւելուածներ Թ. դարէն: Քննադատ
մը ինքնավստահ, համարձակած էր որակել
Փոքր Սոկրատի համառոտողը. «Արդարեւ
Փոքր Սոկրատայ թարգմանիչն անհմուտ է
հայերէնի, եւ սաստիկ իմաստակ, այսինքն՝
դիտուն ձեւանալ ուղղը. թէ իւր իմաստա-
կութեանն համար է, որ քաղած է զանազան
պատմական տեղեկութիւնս ի Խորենացոյ եւ
յայլ հնագոյն եւ նորագոյն հայերէն աղբե-
րաց, անգիտանալով, որ թարգմանիչն (!)
զլխաւոր պարտքն է հաւատարմութեամբ
թարգմանել զքնագիրն, զոր կարէ համառո-
տել առ կարճութեան ժամանակի... բայց ոչ
թէ ընդարձակել ըստ քմաց. թէ հայերէն լե-
զուի անհմտութիւնն է, որ թելադիր եղած է
անճարակին՝ Խորենացոյ եւ ա՛յլ հնագոյն
հայերէն մատենագրութեանց ոճերով եւ ա-
սացուածներով պատրուակել զիւր խայտա-
ռակութիւնն»²⁵: Այլուր չի վարանիր նաեւ
«լիրը» (Թ. 216), «գոյ» (Թ. 217) եւ այլ
մտկերներն կիրարկել «Փոքր Սոկրատի»
համառոտողին հասցէին: Այսպէս Նորայր
Բիւզանդացի Մ շ ա կ ի մէջ:

7. Արդէն Հ. Մ. Չամչեան 1787ին ու-
շադիր եղած էր, թէ Փոքր Սոկրատ շատ
աննման է յոյն բնագրին. մեկնելու համար
այս երեւոյթը կը գրէր. «Բայց թուի՝ թէ այն
(յոյն) օրինակ, յորմէ թարգմանեալ է, խան-
դարեալ էր. եւ կամ զինի յանգոյշ անձանց
խանդարեալ իցէ. զի ի բաղում տեղիս օտա-
րձայն տեսանի յուղիղ բնագրէ Յու-
նաց»²⁶: Միւսանգամ անդրադառնալով նոյ-
նին, աւելի լայնագոյնս կը գրէր. «Պատրիկն
Հայոց Ներսէս Կամարական, որդի Վահան
Կամարականի «հետամուտ գոլով տեղեկու-
թեան պէսպէս իրաց եւ պատմութեանց՝
հրամայեաց վարդապետի ումեմն Տիրակաց-
ոյ, որում անուն էր Փիլոն, թարգմանել ի
հայս գլուխարէն պատմագիրքն Սոկրատայ»:
Չամչեանի տպկաւին անձանօթ էր Մեծ Սոկ-
րատը. Սո. Ասողիկէ գիտէ Փիլոնի անունը,
որուն եւ վերագրած է Փոքր Սոկրատի
«թարգմանութիւնը»: Չամչեան կը շարունա-
կէ. «Եւ Փիլոն ձեռն արկեալ ի թարգմանել՝
ոչ շատացաւ լով զբանս Սոկրատայ հայերէն
կարգել, այլ՝ յաւել ի նոյն եւ զայլ պատմու-
թիւնս ինչ ի Հայոց, եւս առաւել յԱսորւոց,
յօրինելով զամենայն իրրեւ ի գիմաց Սոկ-

րատայ հեղինակի գրոց. մինչեւ պատմել անդ
բանս նաեւ ի վերայ Փլաթինոսի եւ Եւտի-
քեայ, եւ երկրորդ ժողովոյն Եփեսոսի, յո-
րում ժամանակի մեռեալ էր Սոկրատ. բար-
դեալ ի նոյն եւ զրոյցս սուտս, ընդ որս է եւ
պատմութիւն Սուրբ Աստուածին: Եւ զայս
մարթ է յայտնի տեսանել ի բաղդատելն զսա-
ընդ յունական օրինակին... Այն թարգմա-
նեալ գիրք Սոկրատայ եղև ոմանց ի Հայոց
առիթ զայթակղութեան, զի ընթերցեալ ի
նմա պէսպէս օտարոտի բանս, եւ զսուտ ա-
ւանդութիւնս՝ զորս տեսանեմք ի գիրս Ասոր-
ւոց, համարեցաւ՝ թէ ստոյգ այնպէս գրեալ
իցէ հեղինակն. եւ յայն պաւսինելով՝ նովին
ընդգէմ զինչին այլոց պատմութեանց Յու-
նաց: Մարթ է եւս ասել, թէ ոչ ի Փիլոնի
քարգմանչէ, այլ՝ գուցէ յայլոց ոմանց յա-
ւելեալ իցեմ այն բանք. եւ կամ թէ յանհա-
րադատ եւ ի խանդարեալ օրինակէ իցէ
թարգմանեալ»²⁷:

Ուշադրութեան արժանի են վերջին ընդ-
գծուած տողերը:

Արդէն Չամչեանէ յառաջ, ԺԸ. դարու
առաջին 20ամեակէն անանուն ոմն, որ կար-
մած է «Պատմագիրք Հայոց», հայ պատմա-
կան գրուածքներու Յանկը, ուղիղ նկատած
էր Մեծ եւ Փոքր Սոկրատներու զանազանու-
թիւնը. կը գրէր. «Սոկրատ ի Կոստանդիա-
նոսէ սկսեալ մինչեւ ի մահն Թէոդոսի Փոքու.
հատորս (իմացիր՝ գիրս) է. [յայնս եւս ի Յու-
նաց լեզուէ թարգմանեալ եղև. բայց յետոյ՝
ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Անաստա-
սայ»²⁸, ի խնդրոյ Ներսէսի իշխանին, պատ-
մագիրքս այս համառոտեցուցին. զոր այժմ
գերկուան եւս երեւի ի միջի մերում եւ անու-
անի Մեծ Սոկրատ եւ Փոքր»²⁹:

Նորայր Բիւզանդացի³⁰, թէիւ ծանօթ
էր վերոյիշեալ տեղիքին, սակայն եւ այնպէս
կը պնդէր, թէ «Փոքր Սոկրատն թուի

²⁵ Մշակ, 1898, Թ. 203:
²⁶ Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա, 27:

²⁷ Անդ, Բ., 375—376: Նոյն միտքը յայտնած է
նաեւ Quadros հեղինակը (էջ 29). Storia ecclesias-
tica di Socrate... fu tradotta questa opera da certo
Filone dottore armeno di Tiracia soll' original greco,
coll' aggiunta fatta dallo stesso traduttore degli
avvenimenti più recenti.

²⁸ Հեղինակը նկատի ունի Ասողիկէ տեղիքն.
«Անաստաս... ի սորա աւուրս էր եւ Փիլոն Տիրակա-
ցին, որ զՍոկրատայ Պատմութիւնն թարգմանեաց ի
հայ լեզու» (էջ 99):

²⁹ Էջմ. Թ. 2271: Նոյնը հրտ. Ազգաբար
(Մագրոս), 1795, էջ 188—192: Ասկէ Հ. Գ. Գալէմ-
բեարեան, Պատմ. հայ լրագրութեան, վիեննա 1893,
էջ 205—210:

³⁰ Նորայր Բիւզանդացի, Իմ կարծիք... Հանդ.
Ամս. 1893, էջ 273—278:

Թարգմանեալ է Չ. դարու, ի խնդրոյ Ապու-
 ճիւղատ Պատրիկ Ներսէճի Կամսարականի».
 Իսկ «այս Ներսէճ Կամսարական թուի ինձ
 սրբին Արշաւրի Արշարունուոյ եւ եղբայրն
 Հրահատայ եւ Սահակայ, զորոց յաճախ
 խօսի Ղ. Փարպեցի ի Պատմութեան իւ-
 րում... յամին 484 կամ 485... Ոչ ունիմ ա-
 սել թէ նո՞յն իցէ եւ իմաստունն Ներսէճ
 Կամսարական», այն զոր կը յիշէր Մ. Խորե-
 նացոյ վերագրուած Աշխարհացոյցը (էջ
 273): Բայց եւ այնպէս «չէ ինչ անհարին զի
 Փոքր Սոկրատն թարգմանեալ իցէ ի Փիլոնէ
 Տիրակացոյ յի. դարու, որպէս կարծեն բա-
 զումք» (էջ 278): Թէպէտ ենթադրութիւնն
 «չէ ինչ անհարին», բայց զարմանալի է
 յամենայն դէպս մէկ ոտքով Ս. դարու եւ
 միւս ոտքով է. դարու վրայ կանգնիլ անսա-
 սան: «Թարգմանիչ Փոքր Սոկրատայ թուի
 ինձ Արրահամ եպ. Մամիկոնեան, զորմէ ասի
 զրեալ կամ թարգմանեալ զՊատմութիւն Ժո-
 ղովոյն Եփեսոսի» (էջ 274): Նորայր Արրա-
 համի այդ ենթադրեալ գրութիւնը չէր տե-
 սած. Նէճէն ծանօթ էին իրեն «Յորդորանք»
 եւ «Երկարածմեան» բառերը, յիշուած յա-
 նուն Արրահամ Մամիկոնեանի: Յետոյ տե-
 սունեցաւ, որ այն ընդարձակ տեղիքը փո-
 խառութիւն էր Փ. Սոկրատէն: Տե.ս այս
 մասին վարը:

«Թարգմանութիւն Փոքր Սոկրատայ է
 աղատ, ձեւեալ եւ կարկատեալ ըստ կամի:
 Թարգմանիչն ոչ միայն համառօտ է եւ զեղջէ-
 բազում ուրեք, այլ եւ ի բաց թողու բովան-
 դակ գլուխս. եւ այսորիկ աղաղաւ կոչի
 Փոքր Սոկրատ: Այլուր ընդհակառակն
 յանձնէ մուծանէ հատուածս բազումս՝ մերթ
 ընդարձակս եւ մերթ կարճառօսս, պատու-
 ատելով» (էջ 274): «Իսկ Պատմութիւնն
 Սեղբասորոսի թուի թարգմանեալ ի թարգ-
 մանչէն Փոքր Սոկրատայ» (էջ 275):

Նորայր իր այս տեսութիւնը ուրիշ խօս-
 բերով կրկնած է Մշակի մէջ (1898, թ. 203
 եւն): Կը սպասուէր, որ նա Մեծ եւ Փոքր
 Սոկրատներու հրատարակութենէն ետքը
 սրբագրէր ինչ ինչ անձամբ: Այժմ կը գրէ
 Նորայր. «Փոքր Սոկրատն առած է ի Խորե-
 նացոյ յեօթներորդ դարու՝ ինչպէս ես կը
 պնդեմ» (թ. 203):

Մեւրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, որ Փոքր
 Սոկրատի գրութեան ժամանակի մասին
 լուրեւոր անցած էր իր հրատարակութեան
 մէջ (1897), յաջորդ տարին «Սոկրատ պատ-

մագիր եւ Մ. Խորենացի» յօդուածին մէջ³¹
 արտայայտուեցաւ այս մասին այսպէս. «Փոքր
 կոչուած Սոկրատը կրճատուելով է. դարու
 վերջում կամ Ը.ի սկիզբները, իւր բնագրից
 չեղուելիս եւ յաւելուածներ ընդունելիս, օգ-
 տուել է ի միջի այլոց հայ աղբիւրներից,
 նաեւ Խորենացու Պատմութիւնից»:

Գրիգոր Խալաթեան մանր քննութեան
 առնելով Փ. Սոկրատի եւ Մ. Խորենացոյ ա-
 ղերսը յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ
 «Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի Եկեղ.
 Պատմութեան է. դարու հայերէն թարգմա-
 նութեան համառօտութիւնը կամ՝ որ նոյն է,
 Փ. Սոկրատը, եւ օգտուել է նորանից»³²:

Նորայր պնդեց սակայն կրկին, թէ Փոքր
 Սոկրատն է որ կախում ունի Մ. Խորենա-
 ցիէն (Մշակ):

Ժամանակի մասին Գալուստ Տէր-
 Մկրտչեան նկատի առնելով որ Անանիա Մո-
 կացի կ'օգտուի Փոքր Սոկրատէն, հետե-
 ցուց. «Այս վկայութեամբ անպայման ապա-
 ցուցուած է, որ Փ. դարում Սոկրատի Եկեղ.
 Պատմութեան Փոքր խմբագրութիւնը արդէն
 կար եւ ծանօթ ու տարածուած գրուածք
 էր»³³:

Նորայր Բիւզանդացոյ այն ենթադրու-
 թիւնը, թէ Փոքր Սոկրատ բանաբաղու-
 թիւններ ունի Արրահամ Մամիկոնեանէ,
 զրգիւտ եղաւ Հ. Բ. Սարգիսեանի հրատարա-
 կելու անոր Պատմութիւնն Եփեսոսի Ժողո-
 վին³⁴, ընդարձակ ներածութեամբ մը եւ
 վերջաբանով: Դժուար է Հ. Սարգիսեանի
 տարրած արտայայտութիւններէն ճշգրիտ
 զաղափար մը կազմել իր անձնական տեսու-
 թեան մասին նկատմամբ Փ. Սոկրատի հե-
 ղինակին եւ ժամանակին: Խնդիրը հետե-
 ւեալն է. Արրահամի վերագրուած յիշեալ
 գրուածքին վերջը Վենետիկի Միլիթարեանց
 մէկ օրինակի մէջ կը գտնուի ընդարձակ հա-
 տուած մը՝ Գովասանութիւն Թէոդոս Փոքր
 կայսեր, որ բառ առ բառ կը տեսնուի Փոքր
 Սոկրատի մէջ (գլ. ճիւղ—ձՄ.) եւ է առանց
 տարակուսի փոխառութիւն վերջինէս:

Հ. Բ. Սարգիսեան կը գրէ. «Ա. Թէո-
 դոսի գովասանութեան մէջ՝ Արրահամ իսկ
 հանդոյն Փոքր Սոկրատայ խմբագրին՝ ստէպ
 ստէպ խոտորելով Մեծէն, ընդարձակ յա-

³¹ Արրատ, 1898, էջ 173:
³² Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին,
 էջ 53:
³³ Արրատ, 1897, էջ 279, ծան.:
³⁴ Արրահամ Մամիկոնեան, Վենետիկ 1899:

ւելուածներ կ'ընէ, եւ յետոյ կը դառնայ եւ
 անկէ կ'առնու իւր թիւը: Բ. Փոքր Սոկրա-
 տայ խմբագրին՝ Եփեսոսի Ժողովի եւ Նես-
 տորի պատմութիւնն ըրած եւ Սոկրատէն խո-
 տորած ժամանակ՝ ինչ ինչ բաներ Արրահա-
 մու թղթին համաձայն կը պատմէ. ինչպէս
 օրինակ իմն, Նեստորի մոլորութեան յառաջ-
 բերութիւնն (!) եւ դատապարտութեան ինչ
 ինչ պարագաները (!): Արդ առաջին կէտէն
 կը հետեւի, ըստ իս, թէ նոյն ինքն Արրահա-
 մը ըլլայ խմբագրող նաեւ Փոքր Սոկրա-
 տայ, եւ խմբագրած է գայն հայկ. հին քարգ-
 մանութեան կամ Մեծ Սոկրատայ վրայ»:
 «Յամենայն դէպս քմահաճոյ կ'երեւի ինձ
 կարծիքն, որով պնդեց Նորայր, թէ Արրա-
 համու թղթէն գոյցած է Փոքր Սոկրատայ
 թարգմանիչն»: «Ընդ հակառակն Արրահա-
 մու թղթի յիշեալ մասը՝ Սոկրատայ քարգ-
 մանութեան Զ. դարու կատարելագոյն օրի-
 նակէ մ'առնուած է, որուն հետքերը կը գրա-
 նենք (!) նոյնպէս Սերիոսի, Անանիա Շիրա-
 կացոյ... եւ Կայսերական գրոց մէջ»
 (էջ ԻԱ): «Թէոդոսի գովասանութիւնը Փոքր
 Սոկրատի խմբագրին յատուկ ամենուրեք ի
 վար արկած ոճին համաձայն է, մանաւանդ
 այն տեղերն՝ ուր յոյն բնագրէն կը խոտորի եւ
 յաւելուածներ կ'ընէ իր կողմէն»: «Զ. դարու
 առաջին քառորդին ծանօթ էր այն՝ նոյն իսկ
 Արրահամու, եթէ սորա թուղթը վաւերական
 է ստուգիւ, եւ եթէ Թէոդոսի գովասանու-
 րիւնը՝ Սոկրատայ հայերէն քարգմանութե-
 քեմէն առնուած է, ինչպէս եւ կարծեմ:
 Առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ են,
 ուրեմն, այս նկատմամբ՝ նաեւ Փիլոն Տիրա-
 կացոյ է. դարում ապրած եւ Սոկրատայ
 խմբագրութեան մէջ մասնաւոր դեր խաղա-
 ցած լինելու խնդիրն, ինչպէս նաեւ Մեկե-
 նաս եղող Ներսէճի վերաբերեալ կեղակարծ
 (!) յիշատակարանը» (էջ ԻԶ): «Թէոդոսի
 գովարանութիւնը Սոկրատէն միայն առած է
 Արրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն եւ ոչ
 թէ վերջնոյս թղթէն անցած է Սոկրատի
 խմբագրութեան մէջ» (էջ 29):

Ինչպէս վերագոյն կանխեցինք ըսել Ար-
 րահամի եւ Փոքր Սոկրատի առնչութեան
 հարցը լուծուած է սցօմ: Արրահամ Մամի-
 կոնէից եպիսկոպոսն, ծաղկած Զ. դարու
 երկրորդ կէտին, նման գրութեան մը հեղի-
 նակ կամ թարգմանիչ չէ. Եփեսոսի Ժողո-
 վին պատմութիւնը շարագրած է, ներկայ
 ձեւին մէջ, Վրթանէս Քերդող է. դարու ա-

ռաջին տասնեակին³⁵, իսկ Թէոդոսի գովա-
 սանութիւնը հանուած է Փոքր Սոկրատէն եւ
 կցուած Եփեսոսի Ժողովոյն պատմութեան
 ձառնարիւրի մը մէջ, ուշ ժամանակ մը:

Տ. Խնդիրը մնաց այս տեղ: Բանասէր-
 ները երկար ժամանակ աչքաթող ըրին «Փոքր
 Սոկրատի» հեղինակն եւ ժամանակը: 1936ին
 միայն լոյս տեսաւ Ն. Աղոնցի գրչէն յօ-
 դուած մը «Փոքր Սոկրատի հեղինակը»³⁶:
 Յառաջ կը բերեմ տողերս.

Ն. Աղոնց կը գրէ. «Մեծ եւ Փոքր Սո-
 կրատի յարաբերութեան խնդիրը մնում է
 ցարդ առկախ: Բանասէրները երկար եւ ջերմ
 վիճարանութիւնից յետոյ իրենց զէնքերը
 վայր դրին, մոռացութեան տալով հարցը:
 Եւ ինչ որ զարմանալի է, նոյնից եւ ոչ մէկը
 չէր նկատել, որ մատենագրական ստոյգ (!)
 տեղեկութիւն կայ Փոքր Սոկրատի խմբա-
 գրութեան եւ ժամանակի եւ հեղինակի մա-
 սին: Միլիթար Այրիվանեցին իր ժամանա-
 կագրութեան մէջ հաղորդում է 641 թուի
 տակ (թիւր հարկաւ ձիւղ չէ, եւ այս չէ կա-
 րելորդ):

«Փիլոն Տիրակացի. Յակոբ Ուռհայեցի
 արար զնոր թարգմանութիւն»:

«Հաղիւ թէ բացատրութեան պէտք կայ:
 Ժամանակագիրը յայտնում է որ այս ինչ
 թուին Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է Սոկ-
 րատը եւ յիշում է զէպ որ Յակոբ Ուռհայեցի
 արել է երկրորդ թարգմանութիւնը, այս ինքն
 Փոքր Սոկրատը: Մնում է պարզել թէ ո՞վ է
 Յակոբ Ուռհայեցին: Հարցնենք Մատթէոս
 Ուռհայեցուն, որ պէտք է ճանաչէ իր քաղա-
 քացիներին: Արդարեւ նա գիտէ մի Յակոբ
 գիտնական վարդապետ որ կնքել է իր մահ-
 կանացուն խորին ծերութեան մէջ, Ուռհա-
 յում, Հայոց ՇԼԴ = 1085 թուին: Նոյն պատ-
 միչն աւանդում է որ Յակոբ կոչուած էր Բա-
 րսիւնցի եւ Մանահնցի, մասնակցել է 1065
 թուի դաւանաբանական վիճարանութեան»
 Կ. Պոլիս: Այս «Յակոբը կոչուած է նաեւ Ուռ-
 հայեցի, այն տեղ իր կեաքի վերջին տարի-
 ները անցնելու պատճառով»: «Դատելով
 Միլիթար Այրիվանեցու նրա տուած Ուռ-
 հայեցի կոչումից, պէտք է կարծել, որ Սոկ-
 րատի համառօտումը կատարել է Ուռհա-
 յում 1065—1085 տարիների շրջանում»:

Ն. Աղոնց նոր գիւտի մ'առջեւ կը զգայ
 ինքզինքը: Եւ կը զարմանայ թէ իրմէ յառաջ

³⁵ Հանդ. Ամս., 1910, էջ 39—46:
³⁶ Ս ի ո ն, 10 (1936), 300—304:

ուր կը կարգանք. «Յուրիանոս ամիսս Ը սոյն իսկ այս Յուրիանոս էր հետեւեալ Արիոսի մոլորութեանն. եւ եղև վրէժինդիր նորին աղանդոյն. եւ յետ սակաւ առուրց խեղդեցաւ⁵²»:

Ներկայ ձեւի մէջ կարդացած է Կիրակոս Գանձակեցի⁵³ Փոքր Սոկրատը. որ յիշելով պատմագիրը, կու տայ նաև անոր բովանդակութիւնը. «Մեծիմաստն Սոկրատէս կուրովի բանիւք, սկսեալ ի սրբոյն Սեղբետրոսէ Հռոմայ հայրապետէ եւ ի Կոստանդիանոսէ եւ ածէ մինչև յառուրս Թէոդոսու Փոքու՝ զարարս եւ զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց եւ կայսրացոց՝ զառաքինեաց եւ զվատթարաց եւ զժողովոց բազմաց եղևոց՝ պիտանեաց եւ զիտոսան[ե]աց ընդարձակ եւ յաճախ պատմութեամբ աւարտէ»:

Կը յիշեմ ի վերջոյ Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան հայ խմբագրութենէն տեղիքս⁵⁴. «Յովհաննէս Ասիացին ասէ, թէ Հայրն Կոստանդիանոսի («Կոստանդ») դարձաւ յաստուածաշտուութիւն. եւ Սեղբետրոս զհայրն բժշկեաց ի բորտութենէ: Եւ Պետրոս եւ Պաւղոս երեւեալ Կոստայ՝ իւրատեցին զնա կոչել զՍեղբետրոս մկրտել զնա: Այսմ վկայէ Սոկրատ հռոմայեցի»: Ասորին (հրատ. Chabot, I, 239) կը գրէ. «Յովհաննէս Ասիացի ի սկզբան զրոց իւրոց ասէ, եթէ Կոստանդին եթող նորոգ զպաշտօն կոնց, յորմէ հետէ հայրն իւր դարձեալ էր ի պաշտօն Աստուծոյ, որպէս զայս ցուցանէ Պատմութիւնն Սեղբետրոսի Հռովմայեցոց»: Իսկ միջանկեալ «Եւ Պետրոս — զնա» տեղիքը յառաջ կը բերէ Ասորին էջ 241ր: Ուստի «Սոկրատ» անունը՝ փոխանակ «Պատմութիւնն Սեղբետրոսի Հռովմայեցոց» հայ թարգմանչէն մուծուած է, որովհետեւ այդ վարքը Փոքր Սոկրատի սկիզբը զետեղուած է «Սոկրատի» անուամբ:

Սերիոսի Պատմութեան մէջ⁵⁵ ուշ ժամանակ մուտ գտած է Փ. Սոկրատէն հետեւեալ տեղիքը. «Յուրիանոս ամս Բ. . . Սա որդի է քեռ Մեծին Կոստանդիանոսի. թողեալ զբրիտաննէութիւնն եւ եղև կոնստանդուպոլստ: Ի նոյն առուրս երանելին Աթանաս հալածեցաւ յԱրիանոսացն, զոր Սոկրատն պատմէ. ի սուրբն Կոստանդիանոսէ սկսանի

եւ մինչ ի Փոքր Թէոդոսն զանսրբոց եւ զսրբոց գործքն եւ զհայրապետացն զուղղափառութիւնս: Յուրիանոս եւ Գաղիանոս, որդիք Դաղմատիոսի ումեմն, մնացին որդի մէկ հօրէ եւ ոչ ի մօրէ. զոր սնոյց Կոստանդ բարեպաշտն. յետոյ եղեն կոնստանդ: Կոստի, քոյր թագաւորին Կոստանդէ, կին Լիկիանէ թագաւորին, որ ի բունաղբօսելն մեռաւ»: Բանաքաղուած է Փ. Սոկրատէն, որ այսպէս ունի. «Մեծն Կոստանդիանոս, որ զԲիւզանդիոնն շինեալ յիւր անունն կոչեաց Կոստանդնուպոլիս. երկուք էին եղբարք միահարքսայլ ոչ ի մօրէ իւրմէ. որում անուն էր միոյն Դաղմատիոս. որ յետ շինելոյն զԿոստանդնուպոլիս՝ ի զօրականացն ի պատճառէ իմեքի մեռանի եւ մնաց նորա երկու որդիս, Գաղոս եւ Յուրիանոս որքք. զոր արեալ թագաւորն սնուցանէր զմանկուսն» (էջ 218): «Կոստի քոյր Կոստանդիանոսի, կին Լիկիանեայ (այլ 22. Լիկիանէ) թագաւորին, որ բունաղբօսեալ մեռաւ» (էջ 80—81): Երկրորդ պարբերութիւնն «ի նոյն առուրս երանելին Աթանաս հալածեցաւ յԱրիանոսացն», կ'սկանարկէ հաւանօրէն Փ. Սոկրատի էջ 101—102, յետ ժողովոյն Տիւրոսի զահհնկեցութիւնն Աթանասի եւ արքայն ի Գաղղիա, եւ կամ էջ 129—130 Գրիգոր կայսրոսի զահհակալութենէն Ետքը Աթանասի փախուսան Աղեքսանդրիայէն եւ մեկնումն Հռոմ⁵⁶: Իսկ յաջորդ տողերը կ'ենթադրեն այժմեան Փոքր Սոկրատը՝ ուր նախ Սեղբետրոսի վարքը զետեղուած է եւ ապա Սոկրատի Պատմութիւնը: Զի՞ յիշեցնեն այս տեղիքը Կիրակոս Գանձակեցոյ «սկսեալ. . . ի կոստանդիանոսէ եւ ածէ մինչև յառուրս Թէոդոսու Փոքու զարարս եւ զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց եւ զժողովոց բազմաց եղևոց՝ պիտանեաց եւ զիտոսան[ե]աց». ուր «սրբոց եւ անսրբոց» ճշգրիտ հոմանիշ են «պիտանեաց եւ իտոսանաց»: Եւ առ հասարակ ի՞նչ պատշաճութեամբ մուծուած են տողերս այս Արքայացանկին մէջ:

Սերիոսի Պատմութեան մէջ զետեղուած այս փոխառութեան առաջին անգամ ուշադիր եղաւ Նորայր Բիւզանդացի, որ նկատելով թէ Սերիոսի Պատմութիւնն գրուած ըլլալու է 671էն յառաջ, կը հետեւցնէր թէ Փ. Սոկրատի «թարգմանութիւնն» «ոչ է յիշատակեալն յԱսողկայ յամսն 671—676, զոր բազումք յարգեաց համարին յամսն 688—691 կամ 690—693, առ կ'իւրապաղատու-

թեամբ իշխանին Հայոց Ներսէհի Կամսարականի⁵⁷: Մ. Վ. Տէր-Մովսէսեան նկատի է առած Սերիոսի այս տեղիքը իւր Յատաջարանին մէջ: Որչափ ծանօթ է ինձ, նաև յետապային խօսք է կղած այս մասին: Սա. Մալխասեան, որ Սերիոսի ուսուերէն թարգմանութեան մէջ, տեղւոյս ծանօթագրութիւն մը նուիրած է⁵⁸, որ եւ է կասկած չէ յայտնած հատուածիս հարադատութեան մասին: Այնու որ ֓. Սոկրատ իբր 700ին հրատարակ կ'իւր է եւ Սերիոսի գործը 661ին գրուած, պէտք է որ եկամուտ տարր ըլլար տեղիքս: Ինձ կը թուի թէ այս ներմուծումը տեղի ունեցած է 1672ին, թերեւս լուսանցագրութենէ մը ընդարձակ մէջ առնուած, երբ օրինակուած է էջմ. Թ. 2639:

Փ. Սոկրատէն ընդարձակ հատուածներ ներս առնուած են ձառընտիրներու մէջ: Կը յիշեմ:

ա. «Ի Սոկրատայ Պատմութենէն վասն թագաւորութեան Թէոդոսի Մեծի: — Իսկ թագաւորն Գրատիանոս տեսեալ տկարացեալ զՀռոմայեցոց պետութիւնն. . .»: Ձեռ. էջմ. 940 (յամէ 1456). 945 (յամէ 1442) եւ այլն: Բաղուածարար հանուած Փ. Սոկրատէն, էջ 402—416:

բ. Յիշատակ է Թէոդոսի թագաւորի Փոքու: — Այս երանելի եւ հեղ թագաւորս որդի էր Արկաղէոս թագաւորի. . .: Կաւարտի. «ուսուցանեն կատարելապէս յուր պատմիչք եւ մանաւանդ Սոկրատէս»: Ձեռ. Պարիսի Bibl. nat. 117, 188ա—190բ (1307էն): Հմմտ. Փոքր Սոկրատ, էջ 616—627:

գ. Վարք եւ քաղաքավարութիւն մեծին Աթանասի Աղեքսանդրու հայրապետին: — Ի ժամանակս բարեպաշտ թագաւորին Մեծին Կոստանդիանոսի էր սուրբն Աթանասիոս սնեալ եւ ուսեալ յԱղեքսանդրացոց քաղաքին. . .»: Ձեռագիրք Պարիս, Bibl. nat. 116, 16ա—21բ (1307). 178, 11ա (ԺԱ. դարէ): 120, 160բ (ԺԳ. դարէ): Վենետիկ, Միխիթ. Թ. 206, 51ա (1224): 232, 36բ (1857, Յուլ. Բ. 501): Հրատ. ձառք Աթանասի, Վենետիկ, 1899, էջ 1—23:

դ. Վասն վարուց եր. Յովհաննու Ոսկերեանի ի Սոկրատայ Պատմութենէ: — Յետ ոչ սակաւ ինչ առուրց եւ Նեքատաիոս Կ. Պուսի կայսրոսն վախճանի. . .: Ձեռագիր՝

Վենետիկ, Միխիթ. Թ. 202, 611բ—617բ (1637. Յուլ. Բ. 111): Հրատ. Փ. Սոկրատ, էջ 490—557:

Համառոտ Սեղբետրոսի վարքէն հանուած է հատուածս. «Սեղբետրոս ասէ. Յիրաւի պարտիս հաւանել զի գիտացես ի սոցոնց երկուց բնութեանց միացելոց. . .: Կաւարտի. «Արք զայս ասացից ի սակաւ ցոյցս, բայց անձառ է ամենայնի»: Ձեռագիր՝ Հռոմ, Վատիկանեան Մատ. Cod. Borg. arm. 31, 111ա—բ (1631). առնուած Փ. Սոկրատէ, էջ 780—782:

Հայոց Կանոնագրքի մէջ ունինք երկու Կանոն. «Կանոնք Սոկրատայ. Բան Բ: — Հանդէս ՅժԼիցն յառուրս Մեծին Կոստանդիանոսի Ժողովին հաստատեցին մի սահմանս հաւատոյ. . .: Նորին նման. Եւ որ առաքելական սահման քայքայեն, որպէս պատուրեցին. . .»: Կաւարտի. «Ի մէջն եւ յեկեղեցոյ նդովեալ եղիցի»: Ձեռ. Վիեննա, Միխիթ. Թ. 810, թղ. 186բ²—187բ¹: Կը չօշտին կանոններս Չատկաղան տօնն եւ Բառասնորդաց պահքը: Սոկրատի Պատմութեան մէջ այս մասին խօսք կ'ղած է Ե. 22 գլխին մէջ. բայց չկան հոն այսպիսի կանոնական վճիռներ:

Փ. ՍՈԿՐԱՏԻ ԵՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
10. Ներսէհ Կամսարական ուղած էր ունեալ Մեծ Սոկրատի Համառոտութիւն մը: Նա ունէր անշուշտ վստահութիւն Համառոտողին վրայ, թէ իր խղիւր պիտի կատարէր ան հաւատարմարար: Արդեամբք ալ տուած էր նոյնը պարզ լեզուով եւ զիւրամտոյց սնով ամփոփ համառոտութիւն մը: Յետոյ միայն երբ հասարակաց ստացուածք զարձաւ Համառոտութիւնս, կրեց ան զանազան փոփոխութիւններ, յատկապէս յաւելուածներ: Ո՞վ էր այս յաւելուածներն ներմուծողն եւ ե՞րբ. այս մասին աւանդութիւնը յիշատակութիւն չէ ըրած: Մեր ջանքն պիտի ըլլայ հոս վեր հանել նախ ընդարձակ յաւելուածներն, մասնաւորապէս ցոյց տալ անոնց աղբիւրները: Այս մասին, արդէն 1893ին⁵⁹, մատնանշումներ ըրած էր Նորայր Բիւզանդացի: Մեղի կը մնայ վերաքննել զանոնք եւ պակասներն լրացնել:

ա. Պատմութիւն Գիւտի Ս. Խաչիկի ի մեռն Ս. Հեղինէի: Սոկրատ Ա. 17 համառոտիւ կը պատմէ Հեղինէ Թագուհւոյն երթն

⁵² Անանուն ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904, էջ 53:
⁵³ Համառոտ Պատմութիւն, Վենետիկ 1865, էջ 2:
⁵⁴ Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 126:
⁵⁵ Սերիոս, Պատմութիւն, Պետերբ. 1879, էջ 16:

⁵⁷ Անդ, էջ 276:
⁵⁸ История епископа Себеоса, Ереван 1939, 1 47, ծան. 34:

⁵⁹ Հանդ. Ամս., 1893, էջ 274:

Երուսաղէմ, Ս. Գերեզմանի վերայայտնութիւնն Ս. Խաչի զիւտը: Այս մասը Համա-
ուսողը տուած էր պատշաճ ամփոփումով: Խմբագիրը, որ ունեցած է իր ձեռքի տակ
«Պատմութիւնն Գիւտի Ս. Խաչին եւ Բեւե-
նացն», թէպէտ «աւելորդ համարեցայ, կ'ըսէ,
զրեւ» (47), վասն զի ծանօթ է արդէն «որ
յաղազս նորա է պատմութիւն, որք կամի-
ցին ուսանել», բայց եւ այնպէս կարելոր տե-
սած է «սուղ ինչ ճառել զնորայնս» (45):
Այս անվաւերական Պատմութիւնն Գիւտի
Խաչին ծանօթ եղած է նաեւ Ղ. Փարպեցւոյ
Ս. զրուարի խմբագրին (Ղ. զարու սկիզբը),
որ կը գրէ թէ Կոստանդիանոս Ս. Խաչի տե-
սիւքէն ետքը «ճեպով զիւր մայրն, զերանելին
Հեղինէ յերուսաղէմ առաքէր: Եւ թէ որպէս
անդ ի ձեռն ջերմ խնդրոյ սրբոյ մարգոյն
(Յուզա-Կիրոզի)՝ յայտնեցաւ կենաց Փայտն՝
զիտէ ամենայն անձն ի նորին Գրոց տեղե-
կացեալ զԳիւտ փրկութեան մերոյ՝»⁶⁰:

բ. Վկայաբանութիւն Թէոդորիտոսի քա-
հանայի Անտիոքացոյ: Սոկրատ, Գ. 19 կը
յիշէ Թէոդորոս մանկան խոստովանութիւնը
Յուլիանոսի հրամանաւ ի ձեռն Սաղուստիոս
Եպարքոսի, զոր Համաուսողն կարճ ի կար-
ճոյ յիշատակած էր (264): Բայց Սոկրատ
անյիշատակ թողուցած էր ուրիշ վկայի մը,
Թէոդորեոս քահանայի նահատակութիւնը,
տեղի ունեցած նոյն Յուլիանոս կայսեր ժա-
մանակ: Այս վկայաբանութիւնը ծանօթ էր
խմբագրին ընտիր հայերէն թարգմանու-
թեամբ մը, զոր չէր կարող անտեսել. «Իսկ
վասն Թէոդոր(իտ)ոսի քահանայի Անտիո-
քոյ, որ վկայեաց առաջի բազում վկայից ի
քեռւոյն Յուլիանոսի ընդ բազում չարչարա-
նօք արկեալ, բարի խոստովանութեամբ կա-
սարեալ. թողում ասել իւրում Պատմութեան.
նա եւս բազումս եցոյց չարչարանս սրբոցն
որ ոչ էր գրեալ» (էջ 265): Այս ակնարկուած
«Պատմութիւնն» է Վկայաբանութիւնն Ս.
Թէոդորեոսի քահանայի Անտիոքացոյ պա-
հաւան զասական ընտիր թարգմանութեամբ
եւ հրատարակուած վարք եւ վկայաբանու-
թիւնը Սրբոց, Վենետիկ 1874, էջ 532—544:

⁶⁰ Հմմտ. Ող. Բ2 Ս. Խաչի. «Այսօր ընծայէ Գող-
գոթա զձեռն կեան ի յերկրի վերաբերեալ անուշահոտ
խնկովք ի ձեռն երանելոյն Յուզայի» (Տարեւոր ժա-
մակարգութիւն, Գ, Վիեննա 1879, էջ 910):
⁶¹ Ղ. Փարպեցի, Տիգրիս 1904, էջ 4:

տաճարին վերաշինութեան առթիւ Ս. Խաչի
երեւումը, զոր նաեւ Համաուսողն ունի
(267—268): Այս հատուածին կը կցէ խմբա-
գիրը ընդարձակ յաւելուած մը այսպէս.

«Բայց նոցա (Հրէից) ոչինչ օգուտ գոր-
ծեաց որ երեւեցան ի նոսա սքանչելիք»: Կը
սկսի յաւելուածը. Որպէս եւ ոչ մարգա-
րէիցն եւ Քրիստոսի առաւելագոյն սքանչե-
լեացն (!) որ երեւեցան. զի «կուրացան սիրտք
իւրեանց»⁶² յիմանալոյ. եւ ասեմ առնել զօ-
րէնս, եւ ոչ առնեմ⁶³. «Գի ոչ այսպէս արար
ամենայն ազգաց Տէր եւ գրատաստանս իւր
յայտնեաց յորպէս եւ ինցայն»⁶⁴: Եւ եկեալ
Յուլիանոս յերուսաղէմ, որ վասն տաճարին
շինութիւն էր կամք նորա: Պատմեցաւ նմա
որ ինչ անցք անցին: Եւ մտախորհ եղեալ
լռէր. բայց գփրիստոնեայն խոշորագէր. եւ
ըմբռնեալ զեպիսկոպոսն, ընդ որոյ ձեռն
եղել Գիւտ հաչին, սպան գնա դատն տանջա-
նօք եւ գմայր նորա. որ վկայեցին բարի դա-
ւանութեամբ ի փառս Աստուծոյ. որպէս եւ
նոցին իսկ ասի Վկայաբանութիւնն,
որ աւելորդ է ասել: Բայց ասի երկուս ունան
Կիրեոս ասել. մի իւրայն վկայեալ ի Յուլիա-
նոսէ, որով Գիւտ հաչին եղել, նախկին Յու-
դա եւ մկրտեալ Կիրեոս, որ եւ զկարգս եկե-
ղեցոյ ասեմ ունել յեկեղեցիս ուղղափառաց.
(որ) եւ գմարտիրոսականն առ զպսակն. եւ
յիտ սորա ասի միւս Կիրեոս, որ գմրիոսի
կարծիսն ասէին ունել: Եւ այս Կիրեոս եհաս
մինչեւ ի ժողովն սուրբ, որ յաղագս Հոգե-
մարտին, որպէս նոցին ցուցանին երկոքին»
(էջ 269):

Ամբողջը խմբագրի գրչէն է, անուճ եւ
անկապ: Վկայաբանութիւնը հասած է մեղի
բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ. կը յիշեմ
Վիեննայի Միխիթ. Թ. 1, 184ա—188բ (Յու-
ցակ, էջ 6):

դ. Վկայաբանութիւն Ս. Մարկոսի Արե-
քոսայ. եպիսկոպոսին եւ Կիրոզի սարկաւա-
զին եւ որք ընդ նոսա վկայեցին: — Վկայա-
բանութիւնս պահուած է միայն հայ Մենուլու-
զիոնի մէջ եւ այն՝ Վենետիկի Թ. 200, 346բ—
348ա (1224, Յուց., Բ, 22). Երուսաղէմի
Թ. 1. Գ. 71ա եւ Նիկոսիայի Թ. 4, 479ա—
480բ Ձեռագիրներու եւ համաուսողն
Վիեննայի Թ. 224, 208բ—209բ (Յուց. 477)
ձեռագրին մէջ: Հրտ. վարք եւ վկայա-

⁶² Բ. Կոր. Գ. 14. «Կուրացան միտք նոցա»:
⁶³ Մատթ. ԻԳ. 4. «Ձի ասեմ եւ ոչ առնեմ»:
⁶⁴ Սաղմ. ձեռ. 20:

բանութիւնը Սրբոց, Վենետիկ 1874, Բ,
էջ 9—16. հմմտ. Աւգերեան, Լիակատար
Վարք եւ Վկայաբանութիւնը տօնելի Սրբոց,
Բ, էջ 189—210:

Վկայաբանութեանս գլխաւոր ազդիւրն է
Գրիգոր Նաղիանդացոյ Ընդդէմ Յուլիա-
նոսի Ա. արձանականը⁶⁵: Խօսած են այս
մասին նաեւ Թէոդորեոս, Պատմ. Եկեղ.,
Գ, 6—7. Սողոմոնոս, Ե, 10. Սոկրատ,
Գ, 19⁶⁶:

Վկայաբանութիւնս հայերէն թարգմա-
նութեան մէջ կրած է յաւելուածներ, հայ
խմբագրողէն. ձեռքի տակ ունեցած է Յու-
լիանոսի օրով նահատակուած Թէոդորեոս
քահանայի վկայութիւնը. անկէ քաղած է
տողերս.

Վկայաբանութիւն Ս. Թէո-
դորեոսի. 534—535. Վկայաբանութիւն Ս.
Մարկոսի, էջ 11:

Ասէ անօրէն դատարնի. Ասէ ցնա դատարնի.
Դո՞ւ եւ Թէոդորիտոսն, Դո՞ւ էիք որ առ Կաս-
ար կրեմնի առ Կաստան- տանդնիւ կայսեր կոր-
զիանոսիւ կայսեր կոր- ծանէիք զպսակերս աս-
տուածոցն եւ զմեհեանս զբազինս նոցա եւ այլէիք,
զիցն աւերէիք եւ շինէիք եւ եկեղեցիս եւ մատրա-
եկեղեցիս եւ զգերեզմանս նոցա շինէիք...:

Բայց ընդ քո գարմա- Եւ արդ ընդ ձեր ան-
ցեալ եմ՝ զի՞ արդ այժմ մրտութիւնդ յոյժ գարմա-
կոց վրէժխնդիր ամբար- ցեալ եմ. զի կոց վրէժ-
ձար: խնդիր ամբարձայ:

Յաջորդ հատուածն «Յայնժամ թագա-
ւորն Յուլիանոս ժողովէր զամենայն զօրս
(Փ. Ս. զարս) իւր» — մինչեւ «մեռաւ ԱՍ ա-
մաց (Փ. Ս. երեսնամեայ), է (տպ. հինգ)
ամ կայսր լեալ երկու ամ թագաւորեալ» (Փ.
Ս. եւ մի ամ թագաւորեալ մեռաւ) փոխ առ-
նուած է Մարկոս Արեթոսացոյ վկայաբա-
նութեանն բառ առ բառ (էջ 16 = Փ. Ս. 272),
ընդ ամէնը 20 = 17 տող:

ե. Պատմութիւն Եւրոպայի Մանկանցն Եփե-
սոսի (էջ 476—478): Ազդիւրն ցոյց կու տայ
խմբագիրը. «որպէս եւ ամենեցուն է քա-
ջայայտնի ի նոցին Պատմութեանց» (477).
որ հրատարակուած է վարք եւ վկայաբա-
նութիւնը Սրբոց, Ա, էջ 491—502:

⁶⁵ Հին թարգմանութիւնը՝ Վիեննա, Միխիթ.
Մատ. Թ. 217: Հատուածիս նոր թարգմանութիւնը
Աւգերեանի Լիակատար վարք... Բ, էջ 204—208:
⁶⁶ Յատկապէս Թէոդորոս խոստովանողի պատ-
մութիւնը, որուն հետեւողութեամբ նոյնը անուած է
Ս. Մարկոսի վկայաբանութեան մէջ Թէոդորոս ա-
նուամբ (էջ 15—16): Փ. Սոկրատ շատ կարճատև
տուած է, էջ 264:

գ. Խմբագիրը կարգացած է Եւագրի
զրուութիւնները: Օրինակելով Համաուսողն
«Իրիզիմոս անուն» կը կցէ անմիջապէս անոր
«որ եւ յԵւագրի յիշատակի» (էջ 354). Կ'աղ-
նարկէ Եւագրի «Գիտնաւոր եւ արդիւնաւոր»
ձեռն, ուր կոչում մը յառնալ կը բերուի
«... ասէ մեծ եւ զիտնական վարդապետն
Իրիզիմոս»⁶⁷: Շարունակութեան մէջ կ'ա-
ւելցնէ խմբագիրը տողերս. «Հաւատար-
մագոյն եցոյց Աստուած ի ձեռն նորա վար-
դապետութեան գուղափառ հաւատս եկե-
ղեցոյ, որ ամենեցուն քարոզէր՝ հեռաւորաց
եւ մերձաւորաց, գրով եւ անգիր, եւ զամե-
նեսեան վայելչացունցանէր ի լուսաւոր վար-
դապետութիւն, որ ի շնորհաց Աստուծոյ ու-
նէր այրն Աստուծոյ. Իրիզիմոս մանուկ զօ-
րով...» (355): Եւ դարձեալ. «Իսկ նա ընդ-
դիմաւարտեալ ընդ նոսա շնորհալից բանիւ՝
հաստատէր գուղիղ հաւատս. եւ ոչ կարէին
զդէմ ունել իմաստուն շնորհալից բանիցն:
Այսպէս յամենայնի յաղթող երեւեալ՝ փա-
ռաւորեալ լինէր տուողն շնորհաց ի հաւա-
տացելոց ուղղափառաց» (էջ 358): Ինձ կը
թուի թէ խմբագիրը հոս զԵւագր աչքի առաջ
ունեցած է. վասն զի Եւագրի վարքէն բա-
նաբաղուած կ'երեւան ինչ ինչ բառեր. հոն
կ'ըսուի Եւագրի համար. «Եւ մինչդեռ յաս-
տիս երիտասարդութեանն՝ հանդիսանայր
ընդդէմ ամենայն աղանդոցն Արիանոսացն.
աստուածազգեստ դուրձացեալ պողաւորէր
ի մեծի քաղաքի պաղատանն, բանիւք յաղ-
թահարեալ զհերձուածողսն. եւ ոչ կարէին
զդէմ անել իմաստութեանն եւ հոգւոյն՝ որով
խօսէր. եւ մեծապայծաս պատուեալ ի քա-
ղաքացեացն» (էջ 2):

է. Ս. Բարսեղի եւ Ս. Գրիգոր Աստուա-
ծաբանի մասին խօսած է Սոկրատ Գ. 26
զլիս մէջ. խմբագիրը վերածած է զայն եր-
կու գլխի (2Գ եւ 2Ե) ընդարձակ յաւելուած-
ներով: Յատուած կը բերեմ 2Գ. գլխէն հե-
տեւեալ տեղիքները: Սոկրատ կը գրէր. «Այլ
գրիզիմոս որոց յԱղեքանազրիս Արիանո-
սացն Աստուծոյն ի ճակատ եցոյց նախախնա-
մութիւն: Իսկ յայդ քաղաքսն զհասիղ կե-
սարացի եւ գրիգորն Անձիանձոյ. յաղագս
որոց սուղ ինչ ասել ի դէպ համարիմ: Քանզի
բաւական է որ յամենեցունցն կրել արանցն
յիշատակ եւ որ ի գրեցելոց նոցա որ առ Աս-
տուած գրոց ուսումնս առնեմք զնիզ գերկա-

⁶⁷ Մատենադրութիւնը Եւագրի, Վենետիկ 1907,
էջ 21:

քանչիւր ուրուք բարէփառութիւն: Վասն զի ըստ այնմ ժամանակի բազումք յեկեղեցիսն նոցա ըմբռնեցան, եւ որպէս զկայծակն հաւատոյ պահեցան. սահանջեն կամքս յաւէտ սոցա առնել յիշատակ»: Համատուութիւնն է հետեւեալն, որ խմբագրին յաւելուածները կ'ընդգծեմ. «Իսկ յայլ քաղաքս եւ ի գաւառս գրեթէ եւ յամենայն տիեզերս Բարսեղ կեսարացի եւ Գրիգորն Անձիանձու, որ եւ Աստուածաբան կոչեցաւ յաղագս առաւելութեան շնորհին աստուածաբանութեան⁶⁸. որք եւն տեա միաշունչք եւ միախորհուրդք⁶⁹ յաղագս հաւատոց եւ վարուց եւ կարգաց եւ կրօնից. յաղագս որոց սուղ ինչ ստել ի զէպ համարիմ, վասն մեծանուն եւ երեւելի արանցն սրբոց եւ հոգիացելոց. եւ մի ոք լիցի ինձ մեղադիր վասն զուզնաքեայ յիշատակաց սոցա. զի բազմաց զովութեամբք ի զովութիւն վերաբերին երանելիքս. եւ ի նոցունց իսկ ի գրոց երկաքանչիւրոցն բացայայտի հանձնար եւ բարեփառութիւն ի փառս Աստուծոյ: Զի էին բանիւք եւ իմաստութեամբ կատարեալք եւ հոգւով լցեալք, ըստ հաւատոյն բացապէս արիացեալք եւ վարուին եւս առաւել գովելի: Եւ ըստ այնմ ժամանակի բազումք յեկեղեցիս նոցա որպէս յամբոցի ի կայծականց հրոյ ի հալածչացն ուղղափառ հաւատողն սարկեցան: Պահանջեն կամքս յաւէտ զնոցա առնել յիշատակս, զԲարսեղի ասեմ եւ զԳրիգորի, քէպէտ եւ անգոր է բանս ըստ համեմատութեան զերկաքանչիւրոցն զվարս դուզնաքեայ յուշ առնելով զօրինակս ասաքինութեանցն: Երկաքին բացափայլեալք որպէս գարեգակունս՝ լուսաւորելով զեկեղեցիս ուղղափառաց ի փառս Աստուծոյ. երկուքին համանմանք բարեգործեալք ըստ ճշմարիտ քաղաքավարութեանց, որք եւ զաստուածային գրոց գմիտս ստացեալ ունէին լիով յանձնին. եւ ոչ զարտաքին զիմաստիցն

զանց զօգտակարացն արարին, որովք զընդդիմամարտն գիտութեամբ յետս հարին, որպէս քաջ զինուորք ի մարտի: Քանզի մանկունք զոլով հասեալք յԱթէնս՝ ուսանէին զարուեստս իմաստասիրացն, որ անդանօր էր. յետ այսորիկ յԱնտիօք Ասորեաց եւ անդ զճարտասանականացն յինքեանս ամբարէին զգիտութիւնս. եւ ընդ ամենայն անցեալք ընդ իմաստս որ նոցա էին պանծալիք իրաւացեալք եւ գտելորդսն կղկղանս համարելով⁷⁰ արիամարիանօք ի բաց քողին եւ յամենայնի հոչակարոք երեւելի ցուցեալք, աղաչեալք ի բազմաց վարդապետութիւն ձեռնամուխ լինել, ըստ ամենայն գիտութեան որ նոցա աւանդեցաւ: Իսկ նոցա արհամարհեալ զաշխարհիս զբազմունս, զմիանձնականացն ընտրեցին զվարս, յանապատս եւ ի լեռինս յարգնազգեստ՝ աղօթիւք եւ պահօք տփնութեամբ եւ արտասուօք նզնաւորեալք ի բարեպաշտութեան ջանս. եւ ոչ մի ինչ ի հակառակաց ախտիցն քարշեալք եւ յոտարեալք. այլ յամենայնի գեր ի վերոյ լիալ հակառակացն եւ գյաղթութեան շնորհս ընկալեալ ի Տեառնէ՝ ամենեցուն աւանդեցին յարատս անապատականաց եւ քաղաքականաց: Եւ հպեալք այնուհետեւ եւ ի հոգեւոր շնորհս ըստ յորին իմաստիցն յետ բազմազան առաքինութեանցն որ ի Բրիտանս Յիսուս: Եւ զմտազման զգրեանն ժողովեցին...: (Արիանոսաց եւ Եւնոմեանց բանաստեղծք եւ բանաւորք) յամենայնի նկուն եղեալ յերանելեացն ի Բարսեղ եւ ի Գրիգորէ՝ ոչ կարելիք ընդ նոսա յայտնապէս ի մարտ մտանել. վասն որոյ եւ վաղէս ակնածէր ի նոցա վարուցն եւ յիմաստիցն: Իսկ ապա այնուհետեւ Բասիլիոս ի կարգ սարկաւազութեան բունադատեալ եղեւ ի Մելիտոսէ Անտիօքայ հայրապետէն. եւ ապա ի կարգ քահանայութեան նախաձեռնեալ եւ յերեցունց հաւաստութեան աստիճանացն կատարեալ քան զկատարեալսն երեւեցան ի սարկաւազութեանն եւ ի կրօնաւորութեանն եւ ի քահանայութեանն յետ բազում իրաց: Ապա յետ այսորիկ կոչեն զնա յեպիսկոպոսութիւն իւրոյ աշխարհին Կապադոկիոյ Կեսարիայ, բազում աղաչանօք եւ հարկաւորութեամբ. եւ նա ըստ ազդեցութեան Հոգւոյն ընդունէր. ոչ որպէս ի պատիւ այլ որպէս ի մահ հրաւիրեալ. իմանալ եօփն զբարձրագոյնսն իմացեալ. այլ աստուածային ճշմարտութիւնն ի մարմնի վարս ստացեալ

⁶⁸ Նորայր Բիւզանդացի, Հանդէս Ա. մ. ս. 1893, էջ 294, կը համարէ թէ Խմբագրիւր սուղերս բանաբազմ թ. Գ. Փարսեղոյ Թղթէն (էջ 192), որ կ'ըստի. «Եւ զԳրիգորն Կաղապարոյ, որ եւ յաղագս առաւելեալ ի նմա շնորհի ուղղափառ գիտութեան Աստուածաբան յարձրեցեալ»: Բայց համատուութեան կոչելին զերանելին Յոհան յաղագս առաւելութեան շնորհացն... եւ ո՞վ որ կարող էր գտնուել իմաստասիրացն... եւ յաղագս առաւելութեան շնորհաց նորս... կոչին զնա յեպիսկոպոսութեան պատիւն (Վարդ Յովն. Սեկերեանի, Վ. Վ. Սրբոց, Բ., 133): Իսկ բանաբազմ կ'ըստն նաեւ «Կարգաց եւ կրօնից» (132). «Գրեմք, աղօթիք, պնդութեամբ եւ արտասուօք» (133), որոնք երեւան կու գան այս հաստատութիւն մէջ:

⁶⁹ Փիլիպ., Բ., 2. «Չայն սէր յանձնն ունիլիք համաշունչք, միախորհուրդք»:

⁷⁰ Փիլիպ., Գ., 8. Յամենայն զրկեցայ եւ համարիմ կղկղանս:

ստուածային Նախախնամութիւնն կոչեաց զնա եւ փառաւոր արար: Որ եւս առաւելոյր ի գործ Տեառն ի հաւատոյն բան ընդդէմ հետեւորդացն եւ ի լուսաւորութիւն եկեղեցւոյ զվարդապետութիւնն յարդարէր ըստ աշխարհի եւ որ ըստ անապատի վարք. եւ շինեալ կրօնաւորանցս (Ս. ճգնարանս) յիւր վիճակին (Ս. անդ) եւ զմնացեալսն ժողովելով ընդ միով վերակացութեամբ ի միաբանական կեանս՝ ի մի բերան փառաւոր առնել զամենասուրբ գերբարձրութիւնն:

Սահմանեաց նոցա կարգս եւ կանոնս զգուշանալ արժանի ըստ երկնային կոչմանն, կրօնաւորիլ արժանապէս ըստ աւետարանին Գրիստոսի, տարբանալ ի հանդէս բարեպաշտութեանն եւ ըստ առաւելոցն քարոզութեան: Եւ այսօրիկ վկայութեամբ ի Հարցոյն զՊատասխանին ունին. զմի մի զվասակարացն գրեպս, որպէս նոյն ինքն ցուցանեն շարագրեալքն ի նմանէ որ եւ ընդ ամենայն տիեզերս նախաձեռնեալ եղեւ, որ զնոյն վարս ստացեալ ունին: Նաեւ այլ եւս գիրս շարագրեաց վարդապետականս եւ մեկնութիւնս Սրբագրաց եւ Սաղմոսաց. որ բազում շահս եւ հօրագոյն միտս բացափայլեն զհաւատոյ եւ զողջախոն վարուց» (Փ. Սոկրատ, էջ 358—364):

Այս ընդարձակ հատուածը ունի իր մէջ տարրներ, որոնք ուղղակի Ս. Սոկրատէն հանուած են եւ նաեւ Համատուութիւն գրչէն. կան հոն նաեւ կարկատանքներ, աւելարանութիւններ, որոնք մուծուած են խմբագրէն: Այս յաւելուածները ընդգծուած են: Խմբագրիւր կը սիրէ փետրագրողիլ այլուտ, Ս. Գրքէ, Ս. Հայրերէ եւ Վկայարանութիւններէ ծայրաքաղ հանուած բառերով եւ աստութիւններով. ան ունի նաեւ իր նախասիրած բառերը. Գ. օ. բացափայլիմ (երկիցս), նախաձեռնեմ (երկիցս): Չեւքի տակ ունեցած է Ս. Փոկասի Պատմութիւնը (Վարք եւ Վկայարանութիւնը Սրբոց, Բ., էջ 484—490). ասկէ հանուած են «տարբանալ ի հանդէս բարեպաշտութեանն = Եւ յամենայն վարս բարեգործութեանն տարբանայր» (Բ. 485). «ճգնեալք ի բարեպաշտութեան ջանս = Անվհճեր ի բարեպաշտութեան ջանս» (489, երկիցս): «Ի կարգ Սարկաւազութեան բունադատեալ եղեւ ի սրբոցն բունադատեալ եղեւ ի կոչումն Սակաւագութեան» (490): Չաստուածային գրոց զմիտս ստացեալ ունէին = Որպէս զանձնարմին ի մարմնի վարս ստացեալ

ունէր» (488): Եւ ոչ մի ինչ ի հակառակաց ախտիցն քարշեալք, այլ յամենայնի զեր ի վերոյ լեալ/ հակառակացն = Ոչ յուժեքէ ի հակառակացն զրդուեալ, այլ... (490): Կարգացած է Բարսեղի Հարցոյն Գրիգոր եւ ծանօթ է ճառերուն եւ վեցօրէից Մեկնութեան:

Ք. Յաջորդ զլուին «Յաղագս Գրիգորի Անձիանձու Աստուածաբան կոչեցելոյ վարք» (էջ 367—370) ամբողջագէս խմբագրին է, գրած է զայն յեցած Աստուածաբանի գրուածքներու վրայ, որոնց լաւ ծանօթ եղած է հայերէն թարգմանութիւններէ. այս գրուածքները կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ. «որպէս ամենեցուն է քաջայայտ որ ի նմանէ շարագրեցան» (էջ 370): Գրեղծմանական ճառն ի Մելիտոս, զոր խօսած էր Գրիգոր Նիւսացի, նաեւ հոս Գրիգոր Աստուածաբանի կ'ընծայուի: Իրեն ծանօթ է եղած Գրիգորի վարքը: Կ'աւարտի «Այսօրիկ զուզնաքեայ յաղագս սրբոցն ասացան՝ Բարսեղ եւ Գրիգորի Աստուածաբանի»: Գրիգոր Աստուածաբանի գրութիւններէն փոխառութիւններ են հետեւեալները. «Միտք տղայոցն որ առ ի զենունս ժողովեցան՝ մայրենի գրով աղէխարշեալք լան եւ սգան զճնունըս որովայնից իւրեանց» (էջ 724): Գր. Նաղ. ի Մակար. «Մայր... առաքինի, մանկասէր... եւ մայրենի գրովն աղէխարշեալ» (Վիեննա, Թ. 217, թղ. 270ա): Գրիգոր Աստուածաբանէն են նաեւ «Պատուասիրաբար ընդունէր» (էջ 694) եւ «Բայց ես զթագաւորին ստեղծական պահուեալ բանիւ զզովութիւն...» (618): «Առ որս բանիւ եւ պահուեալք բանս» (Վիեննա, Թ. 320, թղ. 4ա):

Ժ. Վարք Գրիգոր Նիւսացոյ (էջ 370—372). նաեւ հոս աղբիւր ունեցած է խմբագրիւր բացի Փ. Սոկրատէ՝ Գրիգոր Նիւսացոյ հեղինակութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ, որոնք կը յիշէ. 1. Ինն Երանութիւնք, 2. Մեկնութիւնն Հայր մերի, 3. Մեկնութիւնն ժողովողին, 4. Մեկնութիւնն Երոզ Երոզոյն, 5. Պատմութիւնն Գրիգոր Սքանչելագործի, 6. Վասն կազմութեան մարդոյ, 7. Ճառք:

Ժա. Վարք Գրիգոր Մեկնելագործի (էջ 372—374): Խմբագրիւր բացի Փ. Սոկրատէն օգտուած է նաեւ Սքանչելագործի վարքէն, որոնք կ'ուղարկէ անդրադոյն տեղեկութեանց համար իր ընթերցողները. «Եւ բազում զօրութիւնս եւ սքանչելիս եցոյց Տէր ի ձեռն Գրիգորի, որպէս ի Պատմութիւնսն

է ուսանել որք կամ իցին» (էջ 374): Իսկ այդ «Պատմութիւնն» հրատարակուած է Վարք եւ Վկայաբանութիւնը Սրբոց, Ա., էջ 317—331: Ժք. Վարք Յովհ. Ոսկեբերանի, էջ 490—557: Յովհ. Ոսկեբերանի վարքը ունինք Վ.Վ.Ս., Բ., 131—136: Թէ Փ. Սոկրատ ծանօթ է Վարքին՝ բաւական ըլլայ յիշել տեղիքս. Փ. Ս. 548. «Եղեւ արհաւիրք ի քաղաքին եւ նոյն իսկ թագուհւոյն». նոյնը Վարք, էջ 134: Ուրիշ տեղիքներ տեսանք վերագոյն:

Ժգ. Գիրք Կայսերաց: — Ասկէ օրինակուած է բառ առ բառ ընդարձակ հատուած մը՝ Փոքր Սոկրատ, էջ 286—287. «Յետ այսորիկ վախճանի երանելին Պրոկղ եւ ունի գաթոն հայրապետութեան Փղաբանոս...»: Կալարտի «Եւ եղեւ խաղաղութիւն յաւուրս թէոզոսի թագաւորին բարեպաշտի»: Կայսերաց գիրքը մէկ մասը կը կազմէ այն Անանուն ժամանակագրութեան, զոր հրատարակեց Հ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ 1904, ուր համապատասխան հատուածը կը գտնուի էջ 60—62: Աւելի ծանրակշիռ է ուրիշ հատուած մը, որ ուղղակի Փ. Սոկրատի մէջ ազուցուած է եւ բացի Կայսերաց Գրքէ ուրիշ աղբիւր մ'ալ մասնանիչ կ'ընէ, ինձ այլուստ անձանօթ, յամենայն դէպս ասորական ծագումէ: Յանգուզն ոտնձգութիւն մը Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան մէջ: Այս հատուածը յառաջ կը բերեմ հոս գրեթէ իր ամբողջութեան մէջ, յաւելուածները չդադիր:

Սոկրատ, 658—663: Գիրք Կայսերաց, 58—60: Բանդի ոչ յետ բողոք (Գիւղար) եւ շնորժամանակի... լինի ժողով հիւ որդի ասէ զ' ի Մախփեսոս եպիսկոպոսայ բխամայն ծնեալն... իսկ ըստ հրամանի թագաւորի. [վասն խնդրոյն այնորիկ որ վասն Նեստորի սփռեցաւ ընդ աշխարհն ամենայն:

Եւ Նեստոր համոզէ գնովեանէս Անտիոքայ եւ այս եւս ընդ իւր անկի. գր առաւել կասկածէր ի Կիւրղէ Ազեթանգրի յեպիսկոպոսէն. եւ կարծիս տայ գնմանէ ազոսկեալ յԱպողիմարի դիմումն եւ ինքն խորամանկեալ Աստուածամիտ ասէ]...:

Եւ զի ցասմամբ էր Կիւրղ ընդ Նեստորի. [յաղագս նախանու Բրիտանսի մարդանալոյն. եւ վրէժխնդրութեան սրբոյ Աստուածամիտ Մարիամայ, զոր մարդամիտ ասէր եւ զծնեալն առ ի նմանէ ի սասկ մարդ փոխարկեալ. եւ ըստ շնորհի որդեգրութեան արժանաւոր լեալ Որդի Աստուծոյ անուանի եւ կոչի. եւ ոչ ասի էմանուէլ ըստ մարգարէութեան Եսայեայ զառ ի կուսէն ծնեալն. եւ յալով թուղթս գրէր ի սկզբան մոլորութեան նորս ի բաց կալ եւ յանհանաբ ազանդիցն: Իսկ Նեստոր ոչ ընդունի զԿիւրղի թուղթս ըստ անբարիաւանութեան իւրոյ եւ ի լեզուաշատութիւն վստահացեալ. եւ բազումս խրոխտաբար խօսս արարեալ առաջի ամենայն եպիսկոպոսացն, ո'ր նշմարիտ եւ ո'ր սուտ, յափշտակելով զգովիչսն աստուածաբանելոյ:] Եւ զայս եւս ասէ Նեստոր. զԾնեալն [ի Մարիամայ եւ կաթնասուն եղեալ] երկամտեայ կամ երքամտեայ ո'չ Աստուած. անուանիցի [այլ տաճար Աստուծոյ] Բանին, որ էակիցն է Հօր եւ փառակից սուրբ Հոգւոյն:] Վասն այսորիկ մաքուր եմ, ես ի ձեռք... Իսկ Յովհաննէս ցասնու ընդ Կիւրղի ի վրայ այնոցիկ եղելոցն եւ ընդ Նեստորի զինքն կամեցեալ առնել անգիտացեալ զիրան: [Յայնժամ լինի խոսովութիւն ոչ սակաւ ի մէջ ժողովոյն, որ էին Լ եպիսկոպոս. որք ըստ Նեստորի եւ Յովհաննու բաժանեցան ըստ Արեւելից կողմանցն. իսկ որք ըստ Կիւրղի էին աւելի քան զձ. եւ անմիաբանք լեալ ծանուցին քագաւորին, որպէս ունի յաղագս այնորիկ անսուտ յիշատակարան նոցա⁷¹: Եւ քագաւորին ժողովեալ զժառանգաւորս եկեղեցւոյն, եւ հարցանէ վասն վարդապետութեան նորս: Ծանեալ զմոլորութիւն նորս չարութեան. եւ առաքէ ի ժողովն ոչ արժանի համարել զՆեստոր արքայոյն եւ ընդունելութեան: Այլ եւ ուխտ եկեղեցւոյն գրեն ի ժողովն զնորս հայեայնի խոստովանութիւնն եւ նզովեն զՆեստոր: Եւ հասեալք այստիկ թուղթք ի քագաւորէն եւ ի ժառանգաւորաց եկեղեցւոյն եւ դարձեալ քննութիւն առնեն Նեստորի արտադրութեանն եւ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ եւ քագաւորին: Եւ ամենեւեան արժանի դատեցան նզովելոյ եւ որոշե-

⁷¹ «Եւ եղև պատասխանս Արեւելեացն ի Կիւրղի՝ սրոց ընդ նմա եպիսկոպոսք. մինչև ճշմարտութիւն իրացն ծանուցաւ թագաւորին. որպէս ունի յաղագս այսորիկ անսուտ յիշատակարանացն պատմութիւն. ըստ հրամանի թագաւորին հալածական առնել զՆեստոր ի կողմանս Մծբնացոց. սրոց յարեցաւ ի Սուրժատան յարեւելս» (Գիրք Կայսերաց, 60):

լոյ յեկեղեցւոյ Աստուծոյ]... արտասահմանեցին ի հեռաբնակ յովաստին ի յաքսորս⁷² [ի հուժաստան]:

Ժդ. Հանգանակ Կ. Պոլսոյ ժողովոյն: — Խմբագրելը ինձ անձանօթ աղբիւրէ մը առնելով զետեղած է էջ 416—418 Նիկիոյ ժողովոյն մէկ վճիռը, զոր «խոստովանեցին» Կ. Պոլսոյ ժողովոյն Հարք: Հաւանօրէն հանուած է Ս. Հօր մը գրուածքէն, որ թարգմանուած ըլլալու է Զ. դարու վերջերք: Այս տեղ կ'արտագրեմ զայն ամբողջութեամբ, հրաւիրելու համար անոր վրայ հայրագէտներու ուղղութիւնը.

ՈՐԲ ԶՆԻԿԻԱՅՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆԵՑԻՆ ՀԱՒԱՏ ԸՍ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐԲՆ

Մի աստուածութիւն եւ բնութիւն եւ գորութիւն եւ էութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յերիս անանձնաւորութիւնսն արտադրեցին ամենայնի հաւասարք եւ համապատիւք ի փառս բնութեան աստուածութեանն, որոշեալք ըստ անանձնաւորութեանն եւ միաւորեալք ըստ աստուածութեանն հրաշափառագոյն միաւորութեամբ եւ բաժանմամբ: Իսկ առաւելն քան զայս եւ ոչ հրեշտակաց է ասել, այլ ըստ երկն սրբաւաստութեան ի մի բերելով զփառս ամենագոր տէրութեանն եւ աստուածութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ⁷³. զի արգելեալ փակեալ է յայս՝ խոստովանութիւն հրեշտակաց եւ մարդկան: Իսկ որք ոչ այսպէս ունեցին, եպիցին նզովեալք յերկնաւորացն եւ յերկրաւորացս. եւ որք յամենասուրբ Երրորդութեանն ոչ են փառաբանիչք եւ երկրպալաւք:

Իսկ որ յաղագս տնտեսութեան են շարժմունք բանիս հաւատոյ, զծնեալն ի Հօրէ Բանն Աստուած յառաջ քան զյաւիտեանս եւ յետ այսորիկ ի կուսէ մարմնացեալ իմն անմեք եւ ոչ բաժանեմք սփանչելի եւ հրաշափառ խառնուած մարդոյ եւ Աստուծոյ միաւորե-

⁷² Մեծն «ՅՈՒՍԻՆ» (Օասի) բնակէր: ⁷³ Ինչ ինչ հանուած է Գր. Աստուածաբանի ճառերէն... կը լինէ տեղիքներս. «Պաշտել Աստուած զՀայր, Աստուած զՈրդի, Աստուած զՀոգի սուրբ. երիս անանձնաւորութիւնս, աստուածութիւն մի փառօք եւ պատուով եւ բնութեամբ եւ թագաւորութեամբ. մի սրբէպոսք» (Առ Որս, 2., Թղ. 62ա). «Արդ երկիր պապանեմք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. զպատմանաւորութիւնն որոշեմք, բաց զաստուածութիւնն միաւորեմք» (Առ Որս, Բ., Վիեննա, Թ. 320, 12բ): «Արդ այսպէս սրբութիւն սրբութեանցն, զոր սերովքն ծածկին եւ փառաւորեն երեքին սրբապատմութեամբքն ի մի հաւաքելով տէրութիւն եւ աստուածութիւն» (Վիեննա, Թ. 217, Թղ. 214ա):

լոց. եւ լինել Աստուած ամենայն յամենայնի. որ կրեաց զկիրս մարդկայինս եւ կայ մնայ Աստուած առանց փոփոխելոյ եւ ընդ Երրորդութեան օրհնի միութեամբ եւ ոչ բաժանի:

Արդ որք այսպէս խոստովանին եւ հաւատացեն, ընկալցին զօրութիւնս յերկնաւորացն եւ յերկրաւորացս. իսկ որք ոչ այսպէս ունին, հեռի եղիցի ի նոցանէ:

Զայստակ միտս վերաբերեալ ի հաւատոյն ցոյց, զՆիկիայ հաւատն վերաձայնութեամբ արտադրեցին ասելով յեկեղեցւոյ յետ Աւետարանին. զոչ հաւանեալսն մերժեցին ի հաղորդութենէ (Փ. Ս. 416—418):

Ժե. Դաւանութիւն Ս. Աքանախ: — Նաեւ այս գրուածքը խմբագրէն մուծուած է Փոքր Սոկրատի մէջ (էջ 236—239): Նոյնը այս տեղ կարդացած են 1250ին. Հայոց հիւսիսային կողմանց այն վարդապետները, որոնք պատասխանած էին Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի ներկայացուցած խնդրոյն ի մասին Ս. Հոգւոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղբման վարդապետութեան: Անոնք կոչուած մը յառաջ բերելով գրուածքէս կը գրեն. «Իսկ յարթոյ սպասողէնն Աթանաս ընդդէմ Արիանոսացն այսպէս քարոզէր եւ ուսուցանէր. Անկիղբն Հայր ոչ յամեքէ. Որդի՛ ի Հօրէ եւ Հոգին սուրբ ի նոցանց էութենէ. զոր երկրորդէ Սոկրատ պատմագիրք» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 187):

Գրուածքս ունինք ինքնակաց՝ Վիեննայի Թ. 324, Թղ. 159բ (1305էն) աւելի անաղարտ ձևի մէջ: Անշուշտ նաեւ խմբագրելը գտած էր զայն ժողովածոյ Զեռագրի մը մէջ:

Ս. Աթանախ անունը կեղծիք մըն է գրուածքիս ճակատը. ամբողջութեամբ կարկատանք մըն է հայ գրիչէ, ծայրաքաղ հանուած Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերէն, թերեւս նաեւ ուրիշներէ: Հարկ է առանձին աշխատութեամբ քրքրել Ս. Հարց գործերու հայ թարգմանութիւնները վեր հանելու համար մէն մի տեղիքները: Բաւական կը համարիմ հոս մասնանիչ ընել տեղիքներս. «Զանխառնելիսն խառնեաց յորովայնի» կը գտնուի Գրիգոր Աստուածաբանի ի Յայտնութիւնն Տեառն ճառին մէջ. «վասն այսորիկ զանխառնելիսն խառնէ ոչ ընդ լինելութեան միայն Աստուած... այլ եւ ընդ կուսութեան ծնունդն» (Վիեննա, Միտիթ. Թ. 217, Թղ. 219ա): Նոյնին կը հանդիպինք նաեւ Յովասախի Պատմութեան մէջ. «Ինքն ստեղծ յո-

բովայնի կուսին մարմին անձնաւոր... ան-
 շիթեղի միաւորութեամբ զանխառնելիս
 խառնեաց Աստուած եւ մարդ կատարելու-
 թեամբ⁷⁴»։ Դարձեալ տ. 34—36 գրեթէ
 նոյնութեամբ ունինք Գր. Աստուածաբանի ի
 Ծնունդն Քրիստոսի ճառին մէջ «Երեքին
 սրբասացութեամբքն ի մի հաւաքելով տէրու-
 թիւն եւ աստուածութիւն» (Վիեննա, Թ. 217,
 թղ. 214ա), զոր տեսանք նաեւ վերագոյն
 (ճան. 73)։ Տող 27—28. «Որ ընդ ամենայն
 կիրս մարդկային էանց անարատապէս» կը
 յիշեցնէ Պատարագի կանոնն, ուր կ'ըսուի
 «Ճանապարհորդեցաւ ընդ ամենայն կիրս
 մարդկային կենցաղոյս առանց մեղաց» (Գա-
 թրըճեան-Տաշեան, Սրբազան Պատարագա-
 մատոյցք Հայոց, էջ 281)։ Յետագաս ածա-
 կանն «մարդկային» այսպէս առանց «-ս» ի
 ցոյց կու տայ յայտնապէս, թէ «կենցաղոյս»
 դուրս է թողուած. իսկ «առանց մեղաց» վե-
 րածուած է «անարատապէս» ի։ Իսկ տ. 29—
 30 կ'ենթադրէ երբ. Ժ. 20. «Զոր նորոգեաց
 մեղ անապարհ նորոգ եւ կենդանի ի ձեռն
 վարագուրին, այսինքն է մարմնոյ իւրոյ» եւ
 Մատթ. Գ. 15. «Զի այսպէս վայել է մեղ
 լնուլ զամենայն արդարութիւն»։ Եւ տող 32—
 33 հմմտ. երբ. ԺԳ. 8։

ՍՐԲՈՅՆ ԱՌԱՆԱՍԻ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ

Անկիզբն Հայր ամենակալ եւ մշտնջե-
 նաւոր, արարիչ երկնի եւ երկրի եւ որ ի նո-
 սա արարածք։

Եւ Որդի ի Հաւրէ ծնեալ եւ ոչ արա-
 րեալ, արարչակից Հաւր եւ մշտնջեմակից,
 անժամանակ եւ անմարմնապէս ի նոյն բնու-
 րեանէ եւ ոչ այլուստեք ի ներքս մտեալ. եւ
 ամենայն ինչ նովաւ եղեւ։

Եւ Հոգին Սուրբ ի նոցին յեւրեանէ, ի
 լուսոյ լոյս երեւեալ, որ լուսաւորէ զարա-
 րածս լուսով գիտութեան. եւ շնորհաւ յար-
 զարէ ազրիւրաբար գպարգեւս. ոչ այլուս-

Տարբերակք Փ. Սոկրատի։ 1 Դաւանութիւն Ս.
 Աթանասայ։ — 2 Մշտնջեմակոյ։ — 4 2. ունի նոս
 (արարածք) իցեն զնգազրով։ — 8 այլուստ։ —
 10 Հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ (չունի եւ)։
 Հմմտ. էջ 730 (Փ. Վարք Սեղբ.) «Հօր ամենակալի
 եւ Որդւոյ նորս միածնի եւ Հոգւոյն սրբոյ որ ի նո-
 ցունց յեւթենէ. մի աստուածութիւն եւ զօրութիւն
 եւ բնութիւն եւ փառք, որ արար զամենայն արա-
 րածս»։ Իսկ էջ 757. «Եւ Հոգին սուրբ ի նոցունց
 յեւթենէ»։ — 12 գիտութեամբ։ — 13 ազրիւրաբար։

⁷⁴ Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց Յովա-
 ստփու սրբոյ թագաւորին Հնդկաց. Վասպրշապատ
 1898, էջ 29։

տեք ի ներքս մտեալ, այլ ի Հաւրէ ելանէ եւ
 յՈրդւոյ երեւի, մի աստուածութիւն յերե-
 սին երեւեալ եւ առանձնաւորութիւն անշարժ
 մնացեալ. Երրորդութիւն կատարեալ եւ մի
 աստուածութիւն փառաւորեալ։

Եւ յաղագս մարմնանալոյն Աստուծոյ
 այսպէս խոստովանիմք, եքէ որ ի Հաւրէ
 ծնաւ անհատելի եւ անմարմնապէս, նոյն
 ինքն մարմնացաւ ի սուրբ կուսին եւ զան-
 խառնելիս խառնեաց յարովայնի անհատա-
 բար եւ առանց իմանալոյ, Աստուած զնա
 գործէ միաւորութեամբք եւ մի Որդի խոս-
 տովանի միով պատուով երկրպագեալ եւ
 փառաւորեալ, որ ընդ ամենայն կիրս մարդ-
 կային էանց անարատապէս, կամաւ եւ ոչ ի
 հարկէ. զի մեզ անապարհ նորոգեացէ ի
 լնուլ զամենայն արդարութիւնս։

Եւ ոչ բաժանեմք զՈրդի ըստ տնտեսու-
 րեանն, զի Յիսուս Քրիստոս երկէ եւ այսար
 նոյն եւ յաւիտեանս ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգ-
 ւոյն առինի յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց
 երիցս սրբասացութեամբ ի մի հաւաքելով
 սէրութիւն եւ աստուածութիւն ամենասուրբ
 երրորդութեանն։

Եւ արդ մեք այսպէս խոստովանիմք։ Եւ
 որ ոչ այսպէս խոստովանի, նզովեմք, որպէս
 սուրբ Հարքն նզովեցին զԱրիոս եւ ընդ նմին
 զամենայն հերձուածոսն։

9. Խմբագրին յաւելուածները ամէնէն
 աւելի աչքի կը զարնեն հետեւեալ հատուած-
 ներու մէջ, ուր առանց ամենեւին միտ զնելու
 ժամանակագրական յաջորդութեան դէպքե-
 րու, առանց հետեւող ըլլալու Մեծ եւ Փոքր
 Սոկրատի բնագիրներուն, կ'աճապարէ յիշել
 պատմական անցքեր, որոնք յետոյ միւսան-
 զամ պիտի կրկնուին։ Իր գրչին յատուկ
 թոյլ եւ անկապ արտայայտութիւնք ամէն
 քայլափոխին կը ցցուին։

ա. «Զի յորժամ Դիոկղետիանոս եւ
 Մաքսիմիանոս ի բաց կացեալ ի թագաւորու-
 թենէն ակամայ յաղթահարեալք ի կուսան-
 դիանուէ վասն ամբարշտութեան նոցա»
 (էջ 2)։

այլուստ։ — 18 փառաւորի։ — 19 մարդանալոյ։ —
 20 այսպէս խոստովանիմք եթէ ինդրի բան։ —
 21 երեւի։ — 22 (Ինքն) անսերմնանոյ ի կուսէ։ —
 23 խառնէ։ յարովայնին։ — 25 միաւորութեամբ անօ-
 րէնութեամբ։ — 26 եւ պատուով։ — 29 զի դժեղ
 (Չ. մեղ) ճանապարհ գործեացէ։ — 31 տնօրէնու-
 թեան։ — 33 յաւիտեան։ ընդ Հոգւոյն սրբոյ։ —
 35 չունի երիցս. 2. գ. սրբասացութեամբ։ — 38 Արդ
 որ այսպէս խոստովանիցեն, ընդ նոսա եւ մեք. իսկ սր
 այլոց իցէ. ինքն տացէ գատ յաւելն գատաստանի։

բ. «Նաեւ զամենայն քաղաքս զամ-
 բարիշտս սատակէր եւ յաղթող երեւեալ նշա-
 նաւ հաչին Քրիստոս ընդ ամենայն երկիր
 յի. ամի թագաւորութեան Կոստանդիանոսի,
 յորժամ էառ զյաղթութիւն (եւ) միահամուռն
 քաղաքեացն զԼիկիանոս քեռայր իւր թա-
 գաւորեցուցանէր» (էջ 5)։

Ընդգծուած բառերը խմբագրէն են։ Եր-
 կու հատուածներու մէջ ալ մի եւ նոյն դէպ-
 քերու մասին կը պատմուի։ Կոստանդիանոս
 «նշանաւ խաչին» կը տանի Մաքսիմիանոսի
 վրայ յաղթութիւն. ապա իր քոյրը տալով
 Լիկիանոսի կնութեան (էջ 5), զանիկա իրբւ-
 կայսերակից «թագաւորեցուցանէ» (էջ 5)։
 Յետոյ միայն, երբ Լիկիանոս ալ կը վերցուի
 մէջտեղէն, «միահամուռն թագաւորեաց» Կոս-
 տանդիանոս «յի. ամի թագաւորութեան»
 իւրոյ։ Համառոտն ունի համաձայն Սոկ-
 րատի. «Եւ Կոստանդիանոս միահամուռն
 թագաւորեալ ինքնակալ կոչեցաւ եւ զքրիս-
 տոնէկցն միշտ զերկութիւն խոկայր» (9)։
 Ուստի «միահամուռն թագաւորեաց» մնա-
 ցորդն է Համառոտին՝ «ի վերայ Մաքսիմի-
 անոս թագաւորին», ա՛յսպէս աղաւաղուած
 վիճակի մէջ։

Յաջորդ հատուածը՝ «Բայց կինն նորա
 (Լիկիանոսի), քոյր կուստանդիանոսի, հրա-
 մայեաց հանգուցանել զքրիստոնեայս ի հա-
 լածանացն, զի էր բարեպաշտոն եւ երկիւղած
 յԱստուծոյ. եւ որք ի կապանս էին եւ
 յախարս՝ արձակէր. եւ զինչս առնելոցն
 (ախարիւն՝ ցն) դարձուցանէր եւ զեկեղեցիս
 կանգնէր մեծաւ պայծառութեամբ եւ զգու-
 շութեամբ պաշտօնէիւք ի Քրիստոս Յիսուս»
 (5), գոյութիւն չունի Մ. Սոկրատի մէջ.
 Խմբագրին գրչէն է։ Ամբողջը կը հայի Կոս-
 տանդիանոսի եւ մասամբ Հեղինէի. հմմտ.
 «զարձոյց զարտաքսասահմանեալն յիւրա-
 քանչիւր տեղիս» (էջ 40). «նորոգէր զեկե-
 դեցիսն պաշտօնէիւք» (էջ 5)։

«Յայտասիկ Դիոկղետիանոս ի Դաղմա-
 տիա վախճանէր։ Եւ առնու զինչս եւ զքա-
 զաւորութիւն նորա կուստանդիանոս եւ յա-
 մենայնի գիւմնոյս Քրիստոսի կատարէր եւ
 զկոռցն պաշտամունս խափանէր եւ նորոգէր
 զեկեղեցիսն պաշտօնէիւք եւ երեւելի սպա-
 սուք. եւ յառաջադիմէր ի բարեպաշտութեան
 սուրբ վարս երեւելիօք եւ աներեւութիւք. եւ
 խոկայր միշտ յերկիւղն Աստուծոյ մերոյ»
 (էջ 5—6)։ Ամբողջը խմբագրէն է։ Նոյն
 միաբը կրկնուած է նաեւ էջ 50, մասամբ

Համառոտողին գրչէն. «Յետ այսորիկ եւս ա-
 սակել յորդորէ քրիստոնէից ինամակալու-
 թիւն եւ յեկեղեցեաց պայծառութիւնս...
 եղծանէր եւ խափանէր զպաշտամունս (հե-
 թանոսաց) եւ յարատէր պաշտել զԱստուած
 կենդանի եւ քոյրով զկոռցն բաշտամունս եւ
 գոյութիւնս։ Այլ ի ձեռն հաչին Քրիստոսի
 հաւատով առնէր զյաղթութիւն ամենայն
 վնասակարացն, որք ի դիւացն դրժին։ Զի
 մարդասիրին Աստուծոյ ինամակալութիւնն
 ոչ թողու զարարածս իւր միշտ յերեւելիս եւ
 յաներեւելիս» (էջ 50)։ Ընդգծուածները
 խմբագրէն են. մնացեալները Համառոտողէն։
 «Երեւելի եւ աներեւելի» ասութեան, որ հոս
 երկիցս զործածուեցաւ, յաճախ կը հանդի-
 պինք Խմբագրողի գրչի տակ նաեւ այլուր։

Փ. Սոկրատ յիշելով Կոստանդիանոսի
 «միահամուռն» թագաւորելը՝ կ'աւելցնէ
 (խմբագրելը). «Եւ հաստատէր զքաղաքա-
 նիստն ի Բիւզանդիոն հրաշալի յօրինուա-
 ծովք. եւ կոչեաց զնա կուստանդիանոս քաղաք
 յանուն իւր։ Եւ եղև խաղաղութիւն ընդ
 ամենայն երկիր քրիստոնէից» (էջ 9)։ Շատ
 աճապարած է այս լուրը հաղորդելու։ Մեծ
 Սոկրատ այս կէտին կ'անդրադառնայ էջ 43.
 ուր Համառոտողը կը գրէ համաձայն Սոկ-
 րատի (կ'ընդգծեմ Խմբագրին ներմուծած
 բառերը). «Եւ զհամանուն քաղաքն իւր (որ
 յառաջն Բիւզանդիոն կոչէր) մեծացուցա-
 նէր բարձր պարսպօք եւ ամենապատիկ հրա-
 շալի յօրինուածովք, զչինուածս յարդարէր
 ըստ տեսլեան ցուցակութեան նմա յաներեւո-
 րից զերեւելիս արարեալ, առաւելեալ յամե-
 նայնի քան զթագաւորեալ քաղաքն Հոով-
 մայեցուց որ Կոստանդնու քաղաք անուա-
 նեաց, հրամանաւ եւ (օրինօք) երկրորդ
 Հոովմ տիրացոյց ի վերայ աշխարհին, որպէս
 եւ յարձանի գրեցաւ» (էջ 43)։ Այլուր Մ.
 Սոկրատ կը գրէ. «Կոստանդի(ան)ոս, զԲիւ-
 զանդիոն իւրօք յորձորջեաց անուամբ», զոր
 Փ. Սոկրատ ունի. «Մեծն Կոստանդիանոս,
 որ զԲիւզանդիոնն շինեալ յիւր անուն կոչեաց
 Կոստանդնուպոլիս» (էջ 216)։

Այս հատուածին մէջ կը տեսնուին Հա-
 մառոտողին տողերը եւ Խմբագրին յաւե-
 լուածները։ Վերջնոյս յատուկ են «հրաշալի
 յօրինուածք», որ երկիցս կրկնուած է. եր-
 րորդ եւ չորրորդ անգամ կը գտնենք նոյնը
 էջ 46. Հեղինէ «յարդարէր հրաշալի յօրի-
 նուածովք» եւ «Մեծացուցանէր զտունս աղօ-
 թիցն հրաշալի յօրինուածովք» (412)։

Անգամ մը գործածած է խմբագիրը նաև «ամենապատիկ հրաշալի յօրինումովը գլխունուածս յարդարէր» (43): Այս ընդգծուած բառերը ակամայ կը յիշեցնեն մեզի Մ. Խորենացոյ համապատասխան մէկ տեղիքը, ուր կ'ըսուի. «Կոստանդիանոս ամենապատիկ յարդարեաց եւ անուանեաց Նոր Հոռոմ. իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք» (Բ. 88): Բառս ամենապատիկ ամականարար գործածուած յաճախ կը տեսնուի յունարան թարգմանութեանց (Փիլոնի եւ այլ գրուածոց) մէջ. համեմատէ նաև Վրթանէս Քերզողի թուղթն առ Սորմէն. «ամենապատիկ ծաղու է արժանի» (Գիրք Թղթոց, էջ 95): Մովսէս Խորենացին է, որ զայն մակրայարար գործածած է: Չեմ կրնար հոս Խմբագրին կախումն Մ. Խորենացիէ ժխտել: Նաև «հաստատէր զքաղաքանիստն ի Բիւզանդիոն» կը յիշեցնէ Խորենացոյ «ի բարձրաւանդակ գիր զքաղաքանիստն զհայեցուածսն ունի» (Բ. 42):

Ի՞նչ կ'իմանայ Խմբագիրը հոս «ըստ տեսլանն ցուցակութեան» (այլուր «ըստ ցուցական տեսլանն Աստուծոյ, 47) արտայայտութեամբ: Այլուտ ծանօթ է, թէ Կոստանդիանոս Կ. Պոլսոյ շինութեան համար տեսիլք ունեցած ըլլայ: Ղ. Փարպեցի, խօսելով Կոստանդիանոսի արշաւանքի վրայ ընդգէմ Գթաց, կը գրէ թէ թագաւորը զէպի Իհն Բիւզանդիոն ուղղուելով եւ «առ եղբրն Ղեկովր (Խմացի Դանուր) գետոյ արարեալ զիւր զօրու բանակատեղս, որ եւ աստուածային տեսլութեանն լինէր արժանի». եւ յետ յաղթութեան «եկեալ յառաջագրեալ քաղաքին» կը հիմնարկէ հոն Կ. Պոլիսը (էջ 3—4): Հոս խօսքը ի հարկէ Կոստանդիանոսի աստղագիր խաչին երեւումի մասին է. բայց սերտիւ կապուած է այս տեսլան հետ Բիւզանդիոնի շինումը: Նաև Փ. Սոկրատի մէջ «ըստ տեսլան ցուցակութեան» նոյն յարարութեամբ ըսուած է եւ ապահովարար ենթադրուած Խաչի երեւումը: Այս տեսակէտը աւելի ուշադրութեան կ'արժանանայ, եթէ Կատի անենք, թէ Ղ. Փարպեցոյ նոյն առաջին Դրուագին մէջ (էջ 48) գործածուած է «ըստ ցուցական տեսլանն Աստուծոյ» աստիճանը: Վերագոյն մատնանշեցինք ուրիշ փոխառութիւն մ'ալ Ղազարի Թղթէն:

Շատ աչքի կը դառնեն Ս. Հեղինէի նուիրուած զլիւր մէջ կրկնութիւնները, որոնք էական մասով կը վերաբերին խմբագրին: Կ'ընդգծեմ խմբագրին յաւելուածները:

«Եւ իմ սուղ ինչ անցանելով ասացից էր (սպ. եւ) Հեղինէ մայր թագաւորին եւս առաւել բարեաց գործոց արժանի յիշատակի. որ յաղագս նորա է Պատմութիւն որք կամիցին ուսանիլ. բայց սուղ ինչ նառեցից գնարայսն: Կոստանդիանոս զմօր իւրոյ զաւանդիոնիս» քաղաք անուանեաց զաւանդիւրոյ Հեղինէի քաղաք անուանեաց զաւանդիւր: Եւ սա յամենայնի հոչակեալ երանութեամբ աստուածաւոր եւ բարեպաշտօն եւ իմաստուն ըստ ամենայնի հաստատուն ի հաւատս եւ վարուին եւս առաւել գովելոյ արժանի:

Այս երանելիս Հեղինէ անու հրաման յԱստուծոյ ի տեսլան գիշերոյ երթալ յերուսաղէմ եւ խնդրել զՓայտ հաչին Քրիստոսի եւ շինել գեկեղեցիսն Աստուծոյ. զՄատուռն եւ զՍիոն եւ զՅարութիւն եւ զԳողգոթայն եւ զՀամբարձումն, զԾնունդն Քրիստոսի ի Բեթղեհէմ, զՍուրբ Աստուածածին եկեղեցիսն՝ ուր Հանգիստն է, զՂազարոսն եւ զՍ. Ստեփանոս 75. գոր եւ պատմեաց Կոստանդիանոսի գտեսիլն եւ գերամանն յԱստուծոյ: Եւ նա յօժարութեամբ եւ հաւատով ընկալեալ ի մօրէն գասացեալսն՝ տայ ոսկի եւ արծարբազում եւ առաքէ յերուսաղէմ բազում ամբոխիւ, խնդրել զՓայտ հաչին եւ շինել գեկեղեցիսն ըստ տեսլանն, որպէս ցուցաւ: Եւ եկեալ զտանէր զերուսաղէմ ըստ մարգարէութեան, որպէս զտաղաւար մրգապահաց եւ որպէս հովանի ինչ ի մէջ սեխենեաց եւ որպէս գաղափ պաշարեալ յազգաց օտարաց 76: Եւ ժողովեալ զՀրեայսն խնդրեալ

75 Յետոյ երբ Նեստորի մոլորութեան վրայ խօսք կ'ըլլայ (Սոկրատ, է. 32), Սոկրատ յառաջ կը բերէ Եսեթրիոնէն տեղիք մը, ուր կ'ըսուի. «Թագուհին Հեղինէ ընդհանրապէս զԾնունդ Աստուածածինին (ի Բեթղեհէմ) սքանչելիօք զարդարէր եւ փմենայնիւ զտաճարն անարոն (Խմացի Գոյրն) պսոճառացուցանելով» (էջ 656). Համառօտողն եւ խմբագիրն ընդլայնած են զայս այսպէս. «Այլ եւ ոչ զարքութիւն տեսլանն Երուսաղէմի ի միտ առ (Նեստոր), զԾնունդն եւ զամուսնադրութեանն, զոր աստուածասէր սուրբ տիկինն Հեղինէ շինէր յանուն Աստուածածինին եւ զԾնունդնն որ ի Բեթղեհէմ. եւ որ այլէն որ անուանցն զուշակունն ունին զխորհուրդ աստուածութեան իրս. որպէս Մատուռն եւ Սիոն եւ Յարութիւն եւ Գողգոթայն եւ որ այլքն են. նոյնպէս եւ Ս. Աստուածածինի եկեղեցին զանունն ի վերայ ունելով, որ ամենեցուն է քաջայայտ մեծաւ սքանչելիօք պատուեալ ի տիեզերական եկեղեցոց» (էջ 655—656):

76 Սոկրատ ունի «որպէս հուզս մրգահատաց ըստ մարգարէին բանի գտանէր». խմբագիրը յառաջ բերած է ամբողջ համարը. Եսայի, Ա. 8 ունի. «Լքեալ թողցի զուտոր Սիոնի իրբեւ գտաղաւար յայդուջ, եւ իրբեւ զհովանի մրգապահաց ի մէջ սեխենեաց, եւ իրբեւ (var. եւ որպէս) զքաղաք պաշարեալ»: «Յագրգայ օտարաց» եօթներորդ համարի մասն է, զոր հոս գետեղած է խմբագիրը:

զՓայտ հաչին Քրիստոսի, որպէս ցուցանէ Պատմութիւն գիւտ հաչին եւ Բեւեռացն. եւ եւս աւելորդ համարեցայց գրել: Եւ մայր թագաւորին Հեղինէ վերստին նորոգէր զՆորն Երուսաղէմ, եկեղեցեօքն՝ ըստ ցուցական տեսլանն Աստուծոյ. եւ յարդարէր հրաշալի յօրինումովք եւ բազում փառօք ըստ իւրաֆանչիւրոցն խորհրդածութեան ի փառս անուանն Քրիստոսի: Եւ երկիւղածութեամբ եւ ախիւն Աստուծոյ միշտ լինէր ի պահս եւ յաղօքս հանդերձ բազում կանամբք եւ յոլով կուսանօք. որովք զհանապազորդ աղօթսն միշտ կատարէր եւ զաղբատս եւ զկարօտեալսն լցուցանէր. եւ զարդարեալ գեկեղեցիսն երեւելի սպասուք տօն մեծ ուրախութեան ըստ խորհրդածութեան միայ միայ ըստ իւրաֆանչիւր եկեղեցեացն ունէր. եւ կարգէր պաշտօնայս, որ անհատ կատարի պաշտօնն Աստուծոյ. եւ հրաժարի ի պաշտօնէիցն եւ ի սուրբ եկեղեցեացն: Եւ մասն ինչ ի սուրբ Խաչէն թողոյր յերուսաղէմ եւ զայն առեալ ընդ իւր անէր ի Կոստանդնուպոլիս բեւեւօքն: Եւ առնեն նաւակատիս ի ժ. Գ. Սեպտեմբերի եւ յերկրորդ աւուրն ի ժ. Գ. Սեպտեմբերի տօն սրբոյ հաչին:

Եւ ապա ցուցանի Ս. հաչն քաղաքին եւ բազմութեան ժողովոյն: Եւ համբուրէր քաղաքն եւ փարէր գնովաւ եւ որպէս խաչագագես լինէր. եւ գուարնանայր, օրհնէր զԱստուած: Եւ այդպիսի հոգեւոր վայելչութեամբ եւ ցնծութեամբ գովէին զԱստուած:

Այսոցիկ այսպէս եղելոց ի փառս Աստուծոյ, երանուիին Հեղինէ գնաց ի քաղաքն իւր. եւ ուխտաւոր կուսանօք կեայր անգրաղապէս պահօք եւ աղօթիւք: Եւ ուխտունամեայ լուծանէր զկեանս իւր: Եւ թագաւորին բարձեալ զմարմինն հանգուցանէր ի Հոռով ի գերեզմանս թագաւորացն մեծաւ պատուով ի փառս եւ ի գովութիւն Աստուծոյ մերոյ» (էջ 44—50):

Աղբիւրն է «Որ յաղագս նորա է Պատմութիւն» կամ «Որպէս ցուցանէ Պատմութիւն Գիւտ Խաչին եւ Բեւեռացն»: «Բագում է ասել յաղագս զշխոյն բարեկարգութեան (որ) յետ մկրտութեան յաղագս նորա է Պատմութիւն գիւտ Խաչին եւ եկեղեցեացն Երուսաղէմի շինութիւնք» (767/68):

Մեծ եւ Փ. Սոկրատ կը յայտնէին՝ «ի ձեռն սղից պատմեցից = եւ իմ սուղ ինչ անցանելով ասացից», խմբագիրը մոռնալով

զայս կը կրկնէ իր կողմէ. «բայց սուղ ինչ ձառեցից զնորայսն»:

«Էր Հեղինէ մայր թագաւորին եւս առաւել բարեաց գործոց արժանի յիշատակի». գնահատանքս փոխառութիւն է Բ. Մակար. է. 20. «Եւս առաւել բարեաց յիշատակաց արժանի մայր սքանչելի»: Նոյնպէս «Սա... աստուածասէր եւ բարեպաշտօն եւ իմաստուն ըստ ամենայնի հաստատուն ի հաւատս» կ'ենթադրէ Առակք, ԱԱ. 30 «Կին իմաստուն եւ բարեպաշտօն օրհնեցի» եւ Ա. Կոր. ԺԵ. 15. Հաստատուն կացէք ի հաւատս»:

Հեղինէ «անու հրաման յԱստուծոյ ի տեսլանն գիշերոյ երթալ յերուսաղէմ». կը կրկնուի. «պատմեաց... գտեսիլն եւ գերամանն Աստուծոյ». «նորոգէր... ըստ ցուցական տեսլանն Աստուծոյ». «ըստ տեսլանն որպէս ցուցաւ»: «Ըստ իւրաքանչիւրոցն խորհրդածութեան». «ըստ խորհրդածութեան միայ միայ ըստ իւրաքանչիւր եկեղեցեացն»:

Տեղիքներս՝ «տայ ոսկի եւ արծարբագում եւ առաքէ յերուսաղէմ բազում ամբոխիւ... եւ ժողովեալ զՀրեայսն՝ խնդրեաց զՓայտ հաչին Քրիստոսի» աստուած են ուղղակի Խաչի գիւտի Պատմութեանէն:

Խմբագիրը ծանօթ է ոչ միայն Երուսաղէմի սրբատեղեաց, այլ եւ տեղական սովորութիւններու: Նոյնպէս գիտէ Կ. Պոլսոյ մէջ Ս. Խաչի տօնախմբութիւնն եւ տեղական սովորութիւնը. «ցուցանի Ս. Խաչն թագաւորին եւ բազմութեան ժողովոյն»:

Խմբագիրը այս աղբիւրներէ զատ ունեցած է իր Մատենադարանին մէջ նաև Ազաթանդեղոսն եւ Յաճախապատու գիրքը: Նորայր Բիւզանդացի այս աղբիւրներէ մատնանշած էր մէկ քանի բառեր եւ աստիճաններ, որոնց թիւը կարելի էր թերեւս անեցնել նորերով, եթէ աւելի ուշադրութեամբ կատարենք մեր խուզարկութիւնը: Կը յիշեմ հետեւեալ տեղիքները միայն:

1. Փ. Ս. «Ձաշխարհն նոցա յինքեանս գրաւեցին ի ծառայութիւն եւ գորացան ի վերայ նոցա» (էջ 447): Ազաթ. 29. «Ձաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն... եւ գորացաւ ի վերայ սահմանաց նոցա»:

2. Փ. Ս. «Բացեալ գղութնն բռնարար՝ ի դուրս ելանէր» (447): Ազաթ. 104. «Բացեալ գղութնն տանն բռնարար՝ ի դուրս ելանէր»:

3. Փ. Ս. «Եւ զի էր առաւօտ, բացան գրուիք քաղաքին եւ մտեալ գորն ի ներս ի քաղաքն» (Մեծ Սոկրատ՝ «Գոտեալք ի բաց զգրուես քաղաքին», 630): Ագաթ. 28. «Իբրեւ այդն գառաւօտն մերկացաւ՝ դրուիք քաղաքին բացան եւ գորքն ամենայն առ հասարակ ի ներս» մտանէին:

4. Փ. Ս. «Բայց նոցա ոչինչ օգուտ գործեաց» (268): Ագաթ. 241. «Իսկ կամակոր ազգին (Հրէից) ... ոչինչ օգուտ գործեաց»:

5. Փ. Ս. «Յարգարէին զհարսանիոն ըստ օրինի քաղաքաց զերապոյծառ եւ առատարար» (720): Նորայր համեմատութեան կ'առնէ առ այս Ագաթ. 21. «Ըստ օրինաց թագաւորաց»: Բայց խմբագիրը կարող էր նկատի առած ըլլալ աւելի ձիւղ Եփրեմի Ա. 487. «Ոչ թագեցաւ ըստ օրինի քաղաքաց ի գերեզմանս թագաւորաց»: Թերեւս ա' յայտն ալ է ուղղել Ագաթ. «օրինաց»:

6. Կրնանք յիշել հոս նաեւ «այլ եւ արդեամբ՝ շնորհատուր պարգեւօք» (620): Ընդգծուած բառերը կը գտնենք գործածուած Կորնիւի, Փաւստոսի (Գ. 10) եւ Ագաթանգեղոսի (421) մէջ:

7. Փ. Ս. «Որ եւ այժմ արացէ Աստուած աղօթիւք բազմաճնուութեամբ՝ թագաւորին մերոյ բժշկութիւն» (էջ 735). «Այլ աղօթիւք արքայ բազմաճնուութեամբ եւ հաւատովք թագաւորին ի խաղաղութիւն փոխարկէր» (էջ 55): Յաճախապատում ԺԲ. 128. «Եւ որ այլ եւս են բարեգործութիւնք բազմաճնուութեամբ աղօթիւք եւ խնդրուածովք» (Նորայր, Մշակ, Թ. 217):

8. Փ. Ս. «Հաղորդս առնէր... սարսափելի եւ փրկական խորհրդոյն» (էջ 738): Յաճախապատում ԺԳ. 139. «Ձահաւոր եւ զսարսափելի գիրկական զխորհուրդն»:

9. Փ. Ս. «Ընդ նմին եւ զմեղսսէր բանան» (էջ 742): Ծարական «Ի մեղսսէր բանաին»:

10. Փ. Ս. «Արհամարհելով զչար տանջանս եւ զմահ» (721): Ծար. «Արիարար ճգնեալ արհամարհելով զչար տանջանս եւ զմահ»:

Այս եւ նման այլ Յաւելուածները փոքր Սոկրատի մէջ, որոնք բովանդակութեամբ անշահ էին, ոճով թոյլ, կրկնաբանութիւններով հարուստ, ինքնուրոյն բառաթերքով, կ'ենթադրեն Սոկրատի Համաոտողէն տարբեր, ժամանակով անկէ կրսեր կ'մտա-

գիր մը: Եթէ ի վիճակի չենք այժմ զանիկա իր սեպհական անունովը կոչել, բայց կրնանք ժամանակը մերձաւորապէս մատնանշել, այս ինքն Թ. դարու երկրորդ կէսն կամ Ժ. դարու առաջին տասնեակը:

Փ. Սոկրատի աղերսը Մ. Սորենացոյ հետ նկատի պիտի առնեմ առանձին գլխով:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԵՓՐԵՏԻ ՍԵՇՄԵՆՆԳԼՈՒԹԵՐ ՊՈՐՊԷՆՈՍԻ ԺՍՄԵՆՆԵՆ ՄԻՆՉԵՆ ԸՐԸՐԸՑԻՈՑ ԵՅԵՐԸՐՀԵՎԸՆԹԻՒՆԸ

ԳՈՐԾ ՎԻԿՏՈՐ ՇԱՊՈՅԻ

(Շարունակութիւն):

Դէպ ի արեւելք երկու անցքերը կը տանէին Աղուանից աշխարհը, զորոնք բացած էին Արագոս եւ Կուր գետերու հոսանքները. մին կ'անցնէր Կամբէճ գաւառէն, միւսը՝ կը պաշտպանէին երկու շատ մօտ դղեակները Հարմոյիկա եւ Սեւմարա (Σεύμαρα) կամ Սեւամարա (Σευσάμαρα) ⁴⁶. Աղուանից աշխարհն արեւելքէն կը սահմանուէր Կասպից ծովով, որ նաեւ Աղուանից ծով կը կոչուէր հարաւակողման մէջ. երկիրը՝ ձիւրու արօտավայր մըն էր, բայց նաեւ մշակութեան ոտորման միջոցաւ — եւ նոյն իսկ անտառներու աշխարհ մը ⁴⁷: Աղուանք չէին հպատակած՝ ո՛չ Մարաց, ո՛չ Աքամենեանց եւ ո՛չ Մակեդոնացոց: Արեւմտեանց հետ առաջին անգամ լուրջ շփում ունեցան Պոմպէոսի ատեն ⁴⁸ին, երբ Միհրդատայ կողմնակից եղան ⁴⁹: Այն ատեն իրենց տոհմերը միակ պետի մը ներքեւ միացած էին: Թէպէտ եւ Պտղոմէոս Աղուանից աշխարհի մէջ քաղաքներու երկայն ցանկ մը կը դնէ, որոնց ա-

⁴⁶ Ստրաբոն, անդ. հմտ. «Աղուանից քաղաքի» (Αλβάνει πόλις), Պտղոմէոս՝ Ե, 8, 9, 11, 4:
⁴⁷ Հմտ. Tomaschek, Albani, Albania (Հանրագիտ. Պալլիս-Վ.):
⁴⁸ Հռոմէական զօրավարին քարտուղարը Թէոփանէս ծանօթացուց այս երկիրը. իւր ծանօթագրութիւնները գործածած է Ստրաբոն (անդ.), Պլինիոս (Բն. Պատմ., 2, 29, 39). յաւելուէ՛ք՝ Ապպիանոս, Միհրդ. 103. Դիոն Կասիոս, 12, 54. Պոլևարքոս, Պոմպ., 34 եւ Անտ. 34:

մէնուն ալ հետքը կորսուած է, սակայն հաղիւ թէ փորձուինք հաւատք ընծայելու Պոլևարքոսի թուերուն, որուն համեմատ Պոմպէոս իւր զիմացը գտաւ 60.000 հետեւակազոր եւ 12.000 հեծեալ ⁴⁹: Այս աղբիւն ալ՝ ինչպէս Լաղերուն՝ միտունները կը տատանէին Հռոմայեցոց եւ Պարթեաց, Պարսից եւ Բիւզանդացոց մէջ: Սակայն աւելի յօժարութեամբ կը նմանէին Արշակունեաց քաղաքական հաստատութեանց:

Աղուանք եւ Վիրք մանաւանդ շատ յարգուած հետեւակազորք մը կը կազմէին ⁵⁰, որ շատ օգտակար օժանդակութիւն մըն էր լեռնային պատերազմի մը գործողութեանց ատեն, եւ որ անհաւասար կը մնար միայն լեռնալեռնային հանդէպ. վերջինքս այս առաջին պատերազմներու ժամանակ իրենց դէմ ունէին միջակ սպառազինութիւն մը, այն թեթեւ արգելքը՝ զոր հարուածոց դէմ կը դնէին անասնոց մորթերը, որոնցմով անոնք պաշտպանուած էին: Պոլևարքոս արձազանք կ'ըլլայ Վրաց մասին աւելի նպաստաւոր կարծիքի մը. սակայն նաեւ Աղուանից արդէն ծանօթ էին ռազմագիտական քանի մը զաղտնիքներ. Պոմպէոս մեծ դժուարութեամբ միայն կըրցաւ գետն անցնել. բարբարոսներն անոր արին ամբարշտուցած էին ծառի կոճղներու ցցապատնէչով մը:

Այսպէս ըսելու համար՝ ճամբաներ չկային հին Անդրկալիկոսի մէջ ⁵¹: Այլեւայլ աշխարհներ հաղիւ մատչելի կը համարուէին. հետաքրքրական է Պրոկոպիոսի ճաննացոց մասին պատմածը կարգալ ⁵²: Ասոնք, կ'ըսէ, անկախ կ'ապրէին, նոյն իսկ առանց կազմակերպեալ կառավարութեան, իբրեւ աստուածներ կը պաշտէին անտառներն ու անասունները. իրենց ապրուստը կը հայթայթէին զողութեամբ ու աւաղակութեամբ, չկարենալով մշակել առապարին ու անբեր

⁴⁹ Անդ. Այս մանրամասնութեան արժէքն ունի յաջորդն ալ. (35) «Կ'ըսուի թէ Ամազոնները կ'օգնէին բարբարոսաց, որոնք կատարելապէս պարտուեցան: — Այսչափ զօրաբաժին հանուած է երկրորդ ապստամբութեան ատեն ալ. Պոմպէոս զորք ունեցած կ'ըլլայ նախ 40.000 Աղուանից հետ, «որոնց մէջ մեծ նախճիր գործեց» (34) կ'ըսուի (1):
⁵⁰ Տակիտոս, Տարեգր., 2, 34. Սակայն Ստրաբոն ալ (ԺԱ, 14, 9, էջ 550 C) կը նշանակէ «սպառազէն» (κατάφρακτο զրահատր) Աղուաններ:
⁵¹ Ստրաբոն, ԺԱ, 13, 4, էջ 524 C: «δὲ δροῶν καὶ ἀνοδῶν (ընդ լեռինս եւ ընդ անկիս տեղիս). Պրոկոպիոս, Մամուկ Պոմ. 2, 26 δύσοδος τε γὰρ . . . ἢ Ἀαλιχὴ ἔσσι καὶ ἄλλως κορυμνῶδες. (զի Լաղիկէ անդաց է եւ լի գահաւանդակօք):
⁵² Վասն Շին., Գ., 6, էջ 257—258:

հողը, եւ մշտապէս ձմերուան մը տակ տառապելով: Առաջին անգամ Յուստինիանոս զատուք այս անհամբոյր մենութենէն ազատած կ'ըլլայ, կտրել տալով բոլոր ծառերն որ անցուղարձը կ'արգելէին, ճամբաներ բանալով նոյն իսկ հեծելազորու զնդերուն համար ⁵³, այս հեռաւոր երկրին մէջ չինեց դղեակներ (castella), ուր հոռոմայեցի պահակազորքեր կը բանակէին: Սակայն նկարագրութեան այս պատկերին մէջ ապահովապէս այլեւայլ չափազանցութիւններ կան:

Նաեւ հին Հայաստանի մասին պատմութեան արժանի կէտ մըն էր որ Անտոնինոս յոյս դրած էր այն 10.000 հեծելոց վրայ, զորոնք Արտաւազդ խոստացած էր խաւրել, եւ որոնց չզալուին՝ Անտոնինոս մեծ տաղնապի մէջ ինկաւ ⁵⁵: Ղուկուղղոսի դէմ Տիգրան կը բերէր «55.000 ձիեր, որոնց 17.000ը զրահա-

⁵³ Դարձեալ Պրոկոպիոսի համեմատ՝ պարսիկ պետ մ'ալ նման ձեռնարկ մը գլուխ հանած է բոլորովին մերձաւոր գաւառի մը մէջ. «Անտարակոյս տեղիք կայ զարմանալու այս ջանասէր ազգին անխնայ համբերութեան վրայ, որ ճանապարհ հարթեց Վրաստանի ու Կողքիսի մէջ, որոնք յտառ լի էին անտառներով, ապառաժներով եւ զահաւանդներով, այնպէս որ հաղիւ ամէնէն զիւրաթեք մարդ մը կրնար անցք մը գտնել, եւ ուր Պարսիկներն այնուհետեւ զիւրութեամբ կըրցան անցրել ձիերն ու փղեր» (Պտղմ. Գոթ., Ե, 13, 5):

⁵⁴ Ամբողջ աշխարհը կազմուած է իբրբու յաջորդող հովիտներէ, որոնք ընդհանրապէս նեղ են ու բարձրաւանդակ կողերով. դաշտերը ցանցաւ են, եւ մանաւանդ սակաւածաւալ: Բովանդակ արեւմտեան բաժնէն, որ միակն է որ երբեմն հռոմէական հնազանդութեան ներքեւ մնաց, միայն երկու դաշտեր կրնան յիշուիլ, Կարնոյ դաշտը՝ որ շատ անկանոն է եւ միայն երկու հովիտներու լայնացումն է, եւ Երզնկայի երկայն դաշտը, որուն լայնութիւնը տեղ մ'ալ տասը քիլոմետրը չ'անցնիր. հմտ. Wilh. Strecker, Beiträge zur Geogr. von Hocharmenien ի Zeitschrift der Ges. für Erdkunde zu Berlin IV, 1869, p. 145—156, Տխտ. Գ—Դ: Թէկիւ հովիտներու անբարւ բաւեղ մը կը կոչէ (Reclus, Nouv. géogr. univ. Paris, IX, 1884, p. 326) եւ Լինչ կը կրկնէ նոյն բացատրութիւնը (Բ, էջ 395): Աւելցնելու է Ստրաբոնի (ԺԱ, 14, 15, էջ 532 C) Տիգրանի համար պատմածը թէ «նախ պատանդ էր Պարթեաց քով, յետոյ անոնցմէ վերադարձաւ՝ որոնք իբր վարձք ստին Հայաստանի եօրանաւանդ հովիտները (Ααβοντων µισθῶν ἐβδομήχορτα αὐτῶν αὐτῶν εἰς Ἀρμενίας). Հովիտ մը կրնայ կամայականօրէն հաստատուելու բաժնուիլ, բայց մտացածին այս թիւր լուի կերպով կը պատկերացնէ երկրին կերպարանակազմութիւնը: Ստրաբոն կը յաւելուէ (ԺԲ, 12, 4, էջ 522) թէ հոն «լեռնականներու անսահման փոքրիկ ցեղեր կային, որոնք կ'ապրէին մեծաւ մասամբ աւարտութեամբ ու աւաղակաթեամբ»:

⁵⁵ Պոլևարքոս, Անտ., 50:

Handwritten notes in Armenian script, including the name 'Մանուկ Գ' and other illegible text.